

Т 3877

Писаня Івана Франка VI.

ПРИЧИНКИ

ДО

ІСТОРІЇ УКРАЇНИ - РУСИ.

ЧАСТЬ ПЕРША.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

Львів, 1912.

Із друкарні Івана Айхельбергера, Ринок 9. 10.

Головний склад у Книгарни Наук. Г. з. ім. Шевче 4,

Львів, Ринок 9. 10.

ЦІНА 2 Кор.

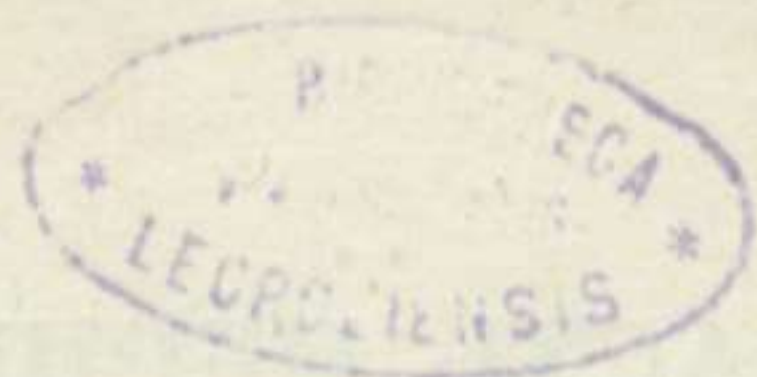
1

9(47.70)

95

1770 1790

Смер. 3-8 - Иван

44. K. 1152

Передмова.

Отся книжка повстала принагідно з причинків, що природним ходом думок навязали ся до критичної оцінки історичних праць проф. М. Грушевського, як доповнення тої оцінки. Сама оцінка, що заняла 56 ст. друку, була з разу поміщена в „Ділі“ з осені минулого року; там же в фелетонах були поміщені також дальші три причинки: „Скити й Скитія“, „Дещо про Хозар“ і „Брунон із Квербурга“. Остатня з поміщених тут праць „Руське племя в Залісю“ була друкована в „Науковім дидатку до Учителя“ з р. 1912, ч. 1—3, а передостатня „Придунайські Скити“ являеть ся тут перший раз. Усі причинки в фелетонах „Діла“ були опубліковані з численними помилками, і являють ся тут не тільки в поправленій, але також у значно розширеній формі. Зазначую се виразно задля можливих критиків, аби не брали на увагу тексти, друковані в фелетонах „Діла“, тільки поміщені тут.

Львів, дня 10. вересня 1912.

С. 10

ПРЕДМОВА

Ова книга е прва од серија од три книги, кои се занимаваат со историјата на македонскиот јазик. Книгите се напишани од проф. д-р. М. Митревски, кој е еден од најголемите македонски лингвисти. Книгите се напишани на македонски јазик, но со многу научни цитати на руски и српски јазик. Книгите се напишани во 1970-тите години, а се издадени во 1975-та година. Книгите се напишани за студентите на Филозофскиот факултет во Скопје, но се интересни и за сите македонци, кои се занимаваат со македонскиот јазик. Книгите се напишани со многу примери и цитати, кои ја покажуваат разликата меѓу македонскиот јазик и сличните јазикот.

Издавач: МАНУ, Скопје, 1975.

I. Повний образ історії України-Руси.

Критичні уваги до історичних праць
ПРОФ. М. ГРУШЕВСЬКОГО.

1. ДОНЕСЕЊЕ О ПОСЛЕДСТВУ ИСПИТАЊА

УСТАВНОГ СУДА У Београду

ПРОФ. М. П. ПУШЕРСКОТО

I. Вступні уваги.

Ось уже тринадцятий рік продовжає ся фундаментальна праця проф. М. Грушевського, що має мету подати українській громаді повний і суцільний, на строго наукових досліджах опертий образ історичного розвою нашого рідного краю. В р. 1898 вийшов перший том його „Історії України Руси“ як перший том „Збірника історично-філософичної секції Наукового Товариства імени Шевченка“; сей перший том обіймав історію первопочинів українського народу до початку XI в. В р. 1899 вийшов другий том, що обіймав час від XI—XIII в. Сі оба томи творили кожний по одному томови „Збірника“ секції в об'ємі перший 495, а другий 403 сторін. Третій том, виданий 1900 р., що обіймав події до р. 1340, мав уже подвійний об'єм, рівно 700 сторін. Четвертий том, що обіймав час від р. 1340 до кінця XVI в., вийшов у р. 1903 в об'ємі 532 стор. П'ятий том у першій виданю 1905 р. в об'ємі 687 стор. обіймав історію суспільно-політичного та церковного устрою і відносин в українсько-руських землях XIV—XVII вв. Ті томи були друковані у Львові накладом Наукового Товариства ім. Шевченка. Тим часом уже в 1904 р. проф. Грушевський почув себе спонуканим приступити до нового видання перших томів і ось у р.

1904 вийшов у Львові перший том другого видання, який, обіймаючи той сам час, що й у першому виданню, має об'єм 628 сторін. Зараз слідує року вийшов також у Львові другий том другим виданєм, розширений до об'єму 633 стор. Того самого 1905 р. вийшов також у Львові третій том, розширений до об'єму 587 стор. Від тепер автор переніс друковане своє „Історії“ до Києва, де 1907 р. вийшов другим виданєм том четвертий, що обіймає політичні відносини XIV—XVI віків на 535 ст. друку. Того самого 1907 р. вийшов у Києві VI том, у якому представлено економічне, культурне та національне життя XIV—XVII вв. на 667 ст., а 1909 р. вийшов там же том VII, що обіймає козацькі часи до р. 1625 на 624 сторонах. Для бібліографічної докладності додаю, що київське виданє так саме як і львівське друкується на накладом Наукового тов. ім. Шевченка, і тільки одну частку примірників, яку автор випускає в світ без фірми Історично-філософічної секції товариства, він подає з означенєм „Накладом автора“.

З настанєм конституційної ери в Росії проф. Грушевський відчув потребу познайомити ширший загаль російської публіки з дробутками своєї наукової роботи, і видав у р. 1904 у Петербурзі свій „Очеркъ історіи українскаго народа“, написаний російською мовою. Сей „Очеркъ“ мав значний успіх серед російської публіки, коли в р. 1907 запотребило ся друге, а незабаром потім і третє виданє, що вийшло весною 1911 р. Доказом неабиякої наукової вартості того „Очерка“ може служити й те, що Петербурська Академія Наук наділила за нього автора премією з фонду гр Уварова. Майже рівночасно з тим новим виданєм „Очерка“ він випустив у світ друковану в Києві „Ілюстровану історію України“ з метою, подати ширшій українській громадї приступно написаний огляд історії України з ілюстраціями в однім томі. Том вийшов справ-

ді показною книжкою, що має 551 стор. великої 8-ки і крім тексту, поділеного на шість частин зі 110 параграфів, містить у тексті 399 ілюстрацій, виключно автентичних знімків із памяток української старовини, портретів, орнаментів або видів місцевостей.

Бажаючи причинити ся до спопуляризованя великої та патріотичної праці проф. Грушевського, на скільки для сього може служити критичне та об'єктивне обговоренє її змісту, я задумав роздивити зміст „Ілюстрсваної історії України“ в її поодиноких частях, порівнюючи його в міру потреби з тим, що подано в „Очерку“, або й з тим, що сказано в просторім курсі, а також із іншими, доступними мені працями

Приступаючи до своєї праці я відразу почував усю її трудність із огляду на богацтво та ріжнородність матеріялу згромадженого та обробленого в тих працях проф. Грушевського, але рівночасно також мав почуте моральної потреби вияснити собі самому, а далі й ширшій громаді значінє тої великої, можна сказати, доси безпримірної на українськїм ґрунті наукової праці. Що я зважив ся зчинити се тепер, серед важких обставин, у яких мені доводить ся жити і працювати, до сего спонукала мене головно та обставина, що не вважаючи на досить значний протяг часу, в яким поступає наукова праця проф. Грушевського, вона доси ані в нашім, ані в інших письменствах не дочекала ся фахової оцінки, хоч у малій мірі відповідної до її об'єму та наукової вартости. Відома мені німецька рецензія дра Мільковича на перший том Історії проф. Грушевського в німецькїм перекладі була писана чоловіком, який у своїй власній праці про анальогічну тему дав доказ дуже малого та примітивного знаня предмету, а з поважною працею проф. Грушевського обійшов ся не то легкомісно, не то злобно та сторонничо. Не відома мені доси оцінка

російського „Очерка“ проф. Грушевського „Присуджені наградъ“ з фонду графа Уварова, а поза тим, о скільки знаю від самого проф. Грушевського, тільки деякі російські вчені в своїх працях робили принагідні уваги про його праці та погляди, але докладного розбору цілості не би лиш одної головної його праці доси ніхто пробував узяти на себе. Розумієть ся, я так далекий від претенсії дати повний розбір та цінку сеї величезної праці нашого невтомного вченого, але в своїх критичних увагах буду пиняти ся тільки на деяких точках та питаннях де в мене власними науковими дослідями вибили ся відмінні погляди, або де покажеть можливість доповнити де в чім те, що зробив проф. Грушевський, або хоч би тільки зазначити недогляди в його праці.

Беручи за вихідну точку своїх критичних уваг „Ілюстровану історію України“ як пробувати повний образ історичного розвитку нашого народу в його мові без великого історичного апарату, так сказати, як результат студій змаджених у просторім курсі, я з конечности чи мушу на кождім кроці обертати ся до курсу, а в дальшій лінії до жерел, на яких опираються погляди автора.

Російського „Очерка“ доторкаю ся тільки принагідно, головно при обговорюваню історії XVII.—XIX. віків, яких не оброблено ще в першому курсі.

II. Доісторичні часи.

Перша частина „Ілюстрованої історії України“ проф. Грушевського містить на 46 сторонах огляд часів „до заснованя київської держави“, а власне відомости про передісторичні часи в розділах 1—5, про передславянські населеня території теперішньої України (Греків, Скитів) розд. 6—8, про початки Славян і спеціально про початки та устрій життя українського племені розд. 9—16. У вступнім розділі проф. Грушевський популярно, але не зовсім докладно поясняє, що таке історія народа, о стільки недокладно, що в ряді т. зв. традиціональних жерел не згадує про памятки поетичної творчости, в яких завдяки їх поетичній формі память про події та життєві відносини прастарих племен могла держати ся без писаної традиції навіть сотки літ. Говорячи про памятки доісторичної культури на нашій території проф. Гр. ані в популярнім викладі, ані в просторім курсі не згадав про такі гідні уваги памятки, як кам'яні будівлі в Уричу та Бубнищу в східній Галичині та т. зв. печерні монастирі над берегами долішнього Дністра. Зазначу мимоходом, що зображені на ст. 25 Ілюстр. Історії, рисунок 24, бронзові мечі з Комарник турецького пов. не галицький виріб і не знайдений у Комарниках, а привезений

туди з Угорщини, значить, із них не можна ще вносити, що в галицьких Карпатах була бронзова культура. Занадто коротко на мою думку збув проф. Гр. у популярному викладі пам'ятки глиняні т. зв. передмікенської культури (стор. 20—22), яка по дослідям між іншими також нашого земляка д. Хв. Вовка являється одним із найцікавіших прикладів мандрівки визначного культурного типу з долини Евфрата та Тигра на північ і захід, до Малої Азії, на Подніпров'є і до теперішньої східної Галичини.

До передісторичних часів нашої території належить також та доба, що характеризується побутом на ній Скитів та покровних їм іранських племен. Ся доба тревала майже 1000 літ; на значнім просторі часу її освічують по троха свідoctва грецьких істориків, зв'язані з розвитком грецької колонізації на північних берегах Чорного моря. Проф. Гр. присвятив сій добі дуже основно зроблений уступ у своїм просторім курсі „Історії України-Руси“ (т. I, ст. 62—111.). Сему уступови відповідають у „Ілюстр. історії“ два невеличкі розділи 7—8 (ст. 28—33), про які не можна сказати, щоб вони докладно передавали все важнїйше, що знаємо про ті часи з жерел. Проф. Гр. уже в своїм просторім курсі значно скорочує свідoctва жерел, а в популярнім викладі з тих скорочених свідoctв подає головню анекдотичну часть. Задля важности сеї теми я подам у дальшій причинку сеї книжки оповіданє Геродота про Скитів у перекладі на нашу мову з відповідним вступом.

III. Дещо про Антів.

На погляд проф. Гр. Антів треба вважати безпосередніми предками українського племені. У перше з тим поглядом виступив наш учений у своїй статі „Анти, уривок з історії України-Руси“, друкованій у „Записках Наук. тов. ім. Шевченка“ 1898, т. XXI, ст. 1—16 і переданій у повній основі в першій томі його просторого курсу, в другім виданю на ст. 153—162 і в примітках 28—29. В російськїм „Очерку“ про Антів згадано дуже коротко (ст. 7 і 22 четвертого видання), а в „Ілюстр. історії“ їм присвячено окремий уступ 10 (ст. 35—38). Хибою тих праць, особливо першої і другої, можна вважати те, що автор виступаючи з новою етнольоґічною теорією не подав історії сего питання в дотеперішній науці, так що читач не може оцінити, скільки в тій праці власних дослідів та спостережень автора, а що він переняв від інших. Варто завважити, що питання про Антів не нове в науці і було дискутоване вже вченими XVIII в. Я мав у руках працю чеського вченого Фр. Пубічки¹⁾

¹⁾ Про Фр. Пубічку (родив ся 1722, ум. 18 7 р.) і про його розвідку „De Venedis et Antis“ згадує Ягіч у своїй „Історії слявянскої филології“ (С. Петербургъ 1910, ст. 76—7) підносячи, що він ухиляє слявянський характер Вандалів, опрокидає дикі комбінації Дольчі та Грубішіча

„Dissertatio de Venedis et Antis eorumque sedibus antiquissimis“, видану в Липську 1773 р. в публікації „Acta societatis Jablonovianaе“. Автор сеї праці наводить і розбирає критично свідоцтва Йордана та Прокопія, цитуючи їх подекуди докладнійше, як цитує проф. Гр. Із славянських учених XIX в. годило ся ширше згадати П. Й. Шафарика, який у другім томі своєї праці „Slovanske starozitnosti“ присвятив Венедам і Антам досить простору розвідку²⁾. Подаю з сеї праці тут лиш дещо важнійше: „У письменників VI в., які згадують про Славян і яких числимо тільки 6, назви Славян згадують ся ось як: у Прокопія Sclavini, Antae, Spori, у Йорнанда Vinidae, Veneti, Sclavini, Sclavi, Anties; у Маврикія та Агатія Sclavi, Antae, у Йоана Біклярського Selavini, у Вібія Секвестра Servetii. В жерелах VII в. стрічають ся тільки імена Sclavini, Sclavi, Venetii і Antae; в жерелах VIII в. тільки Sclavini, Sclavi, Vindi, Veneti і також назви країв Anthaib і Banthaib, і то лиш у одного Павла Діякона. В IX і X вв. стрічаємо назви Sclavi, Sclaveni, Sclavini, Sclavani, Sclavones, Sclavinisci, Vinidi, Vinedi, Vinethi, Vinetes, Vinades, Vindones і т. и., натомиць не стрічаємо ані раз назви Антів“. (ст. 14—15). Переходячи спеціально до назви Анти Шафарик пише: „Назва Antae, „Антаі“ не рівна назві Славян ані своєю загальністю ані тривкістю. Всі жерела, в яких стрічаємо згадки про Антів, містять ся ось у яких письменників: у Йорнанда (552), Прокопія (552), Агатія (590), Менандра (594), ціса-

і не вірить у славянство Іллірів. Він настоює менше на відомостях Геродота, як на пізнійших відомостях Плінія, Таціта, Йордана та Прокопія. Хоча в своїй розвідці він не дійшов до остаточних результатів, то все таки вона належить до числа досить розумно і тверезо написаних.

²⁾ P. I. S s a f a r z y k, Słowiańskie starożytności, przełożył z czeskiego Dr. H. N. Bońkowski. Poznań 1844. t. II, ст. 1—60.

ря Маврикія (582 - 601), Теофілякта (629) і його компілятора Теофана (817), в византійській хроніці званій *Chronikon paschale* (630) і у Павла Діякона (770). Відповідно до жерел, у яких зустрічаємо сю назву, бачимо, що вона замикає ся в границях двох століть; щож до розширення самого народу означеного сею назвою, то воно, як побачимо зараз, ніде не виходить із окраїн задніпрянської півночі та з країн положених на побережю Чорного моря. Але послухаймо на самперед зізнань названих свідків. Йорнанд подаючи відомість про розселенє Славян на початку VI в. говорить між иншим ось що про Венедів і Антів:

„Імена Венедів, хоч тепер мінять ся в ріжнородних народах і осідках, але найчастійше прикладають ся до племен Слявінів і Антів. Слявіни живуть від міста званого *Noviodunum* і озера званого *Musianum* аж до Дністра і на північ аж до Висли; Анти натовісь найхоробрійші між ними, сидять на лукоморі Понту від Дністра аж до Дніпра; ті ріки віддалені одна від одної на кілька день дороги“. На иншій місці пише він: „Венди хоч походять із одного пня, мають три назви: *Veneti, Antes, Sclavi*“. Згадуючи далі про короля Вінітара оповіає, що бажаючи добути ся з під панованя Гунів і показати своє геройство, напав *in Antarum fines* (*Jornandes, De bello Getico, c. V. 23, 48*). В своїм творі „*De regnorum et temporum successione*“ він згадує про Антів коротко: „*Haec sunt causae Romanae reipublicae, praeter instantiam quotidianam Bulgarorum, Antarum et Sclavinorum*“. З тих слів Йорнанда видно ясно, що на його думку Анти були головною парістю племені Вінідів, розселеною між Дністром і Дніпром від берегів Чорного моря в північно-західну сторону, хоч не відомо, як далеко в глуб краю“ (*Szaferzyk, op. cit. st. 26—27*).

Пропускаю те, що наводить далі Шафарик із Прокопія, маючи намір навести далі його сві-

доцтва повнійше. З пізнійших жерел Шаф. наводить ось що: „Агатій згадує тільки саму назву Антів, іменуючи Доброгоста, що був провідником Греків проти Перс в (р. 555), мужа сотника, що походив із роду Антів“. Менандер згадує Антів говорячи про їх напад на сусідніх Славян в р. 557; сей напад дотикав без сумніву найсхідніших Славян, що жили в околиці Дністра, а відповідно до того осідки Антів можна покласти між Дніпром і долішнім Доном. Цісар Маврикій повчаючи про найліпший спосіб войованя зі Славянами та Антами, не означив докладно осідків сих останніх, а тільки загалом містить їх по лівій стороні Дунаю на північний схід. Теофілякт згадує також про Славян і Антів, із яких сі останні жили в ту пору на північних берегах Понту і посиляли Грекам помічні полки, коли натомість Славяни в злучі з Аварами через Дунай нападали на Греків. Хан аварський, бажаючи пімстити ся на народі Антів за поміч давану Грекам, вислав проти них свого ватажка Апсоха (Бездушника). Царгородський пасхальний літопис згадує назву Антів мимоходом під рр. 527 і 565 додаючи, що цісар Юстиніян у розказах величаючи себе, називав себе „побідителем Антів“. (Szafarzyk, op. cit. ст. 28—9).

Не все ясне і конеквентне в тих свідоцтвах, особливо що до географічного положеня Антів. Що до сего важне свідоцтво знаходимо в Йорнандовій книзі „De bello Getico“ глава 5, де читаємо ось яку характеристику славянського племені: „Vindarum natio populosa ad sinistrum latus Dacicarum Alpium, quod in Aquilonem vergit, et ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia venit, consedit. Ibi paludes silvasque pro civitatibus habent. Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qui ad Ponticum mare curvantur, a Danastro extenduntur usque ad Danubium“¹⁾. Із сього видно, що Анти в IV—V вв.

¹⁾ Цитую згадану працю: „Acta societatis Jablonovianae de Slavis, Venedis, Antis, Viltis et Sorabis, aliquid de Vandalis et Henetis. Lipsiae 1773, спеціально першу

жили над Чорним морем між Дністром і Дунаєм, отже в теперішній Бессарабії та Румунії. Історично найважливіша відомість, яку подає Йордан і якої не зазначив пр. ф. Гр., зв'язана безпосередньо з етнологічною відомістю про три слов'янські роди — Венетів, Антів і Склвен, і виглядає ось як: „Тепер вони за гріхи наші скрізь бушують, але тоді (в IV в.) всі служили державі Германаріка“.¹⁾ Готський король Германарік, що жив 110 літ, панував від р. 351—376, отже ця Йорданова відомість може вважати ся найстаршою звісткою про існування Антів.

З половини VI в. маємо дуже важні свідчення Прокопія Кесарійського в його „De bello Gothico“. Прокопій згадує про Антів кілька разів. Перша з тих згадок під р. 537 подає відомість про облогу Риму Готами під проводом їх короля Вітихиса, який несподіваним нападом заняв укріплене Порт не далеко Риму і відси розпочав облогу столиці. В Римі був обляжений головний комендант грецької армії, Белізарій. „Двацятого дня по занятю Порту прийшли Мартін і Валеріян з 1600 їздцями, яких найбільша часть були Гунни, Склвенити та Анти, що живуть по той бік Дунаю, не далеко від ріки. Белізарій урадував ся їх приходом і зараз надумав ужити їх до вилазок проти ворогів“. Далі

„Dissertatio de Venedis et Antis eorum que sedibus antiquissimis“. Pro anno 1772. Per Rev. P. Franciscum Rubitschkan S. I. Pragensem, ст. 14. В перекладі на нашу мову сей уступ значить: „Многочисленний народ Вінідів сидить на лівім боці дакійських Альп, що простирає ся на північ, і від жерел ріки Висли простягає ся на незмірних просторах. Там у них озера та ліси замість міст. Натомість Анти, найхоробріші поміж ними, що сидять над луком Чорного моря, розселили ся від Дністра аж до Дунаю“. Момзен у своїм виданю Йордана (op. cit. 631) приймає варіант деяких рукописів „a Danastro ad Danaprum“, але сей варіант з огляду на географічне положення означеної ним околиці видаєть ся мені менше правдоподібним.

¹⁾ Jordanis Romana et Getica, recensuit Theodorus Mommsen. Berolini 1882 (Monumenta Germaniae historica. Actorum antiquissimorum t. V, pars prior, ст. 89.

автор оповідає про три щасливі вилазки сих їздців у трьох слідуючих по собі днях, у яких їм удало ся вбити мало що не 4000 Готів¹⁾. Бачимо з сего, що часть Антів у ту пору жила над долішнім Дунаєм на його північній березі, і що Анти разом із іншими Славянами служили кінно в византійським війську та визначили ся хоробрістю під мурами Риму. Сего уступу не цитує проф. Грушевський. Другий уступ, цитований проф. Грушевським, але на жаль не вповні, говорить про події 545 р. (кн. III. гл. 13—14). Оповідаєть ся тут, як Белізарій притиснений Готами, з Равенни подав ся до Далматії, і зайшовши аж до місцевости Епідамна, теперішнього Дураццо, а старинного *Dyrrhachium* в Епірі, дожидав помічного війська з Византії. Цісар Юстиніян вислав зараз військо під проводом Віталіянового брата Іоана та Вірменина Ізаака, брата Нарзесового, а самого Нарзеса вислав до Герулів, аби вербував з поміж них охочих вояків для походу до Італії. І справді він звербував багато Герулів, яким проводив Філемут, і подав ся з ними через Тракію, де мали перезимувати, щоб весною злучити ся з Белізарієм. У тім поході трафила ся їм несподівана нагода зробити Ромеям (Византійцям) велику прислугу. Не довго перед тим велика купа варварів Складен перейшла була Дунай і доконала багато рабунків у византійських посілостях, попліндрувала дома та погнала мешканців у неволю. На них з нечевя наскочили Герулї, розбили їх хоч значно численнішу орду, порубали багато з них, а бранців пустили назад до їх домів. При тім Нарзес узяв у полон мужа, що присвоював собі імя Хільбудія, чоловіка дуже поважного, що колись

¹⁾ *Fr o k o p*, *Gothenkrieg*. Übersetzt von Dr. D. Coste. Leipzig 1885, ст. 76, пор. *La guerra Gotica di Procopio di Cesarea*, testo greco emendato sui manoscritti con traduzione italiana a cura di Domenico Comparetti. Roma 1895, vol. I. ст. 189—190.

був византійським воєводою, і без трудности відкрив обман“.

Далі Прокопій подає докладнійше оповіданє про правдивого Хільбудія: „Гл. XIV. Хільбудій був один із свояків цїсаря Юстиніана, високопошанований войовник і на стїлько висший понад жадобу гроший, що за найвисше своє дбро, уважав не мати ніяких дїбр. Сей Хільбудій уже н четвертім році панованя цїсаря (531 р.) був іменованій воєводою над військом у Тракії і поставлений на сторожі над Дунаєм з порученєм, не допускати переходу варварів ні звідки, бо там тим шляхом много разів переходили Гунни, Анти і Склябени і робили Ромеям найстрашнійші шкоди. Хільбудій зробив ся для тих варварів таким страшним, що протягом трьох лїт, у яких він держав ся на своїм становищі, ані один із них не міг перейти Дунай проти Ромеїв, коли натомісь Ромеї з Хільбудієм кілька раз в переходили Дунай з невеликим військом і скрізь прогоняли Склябен. Третього року, коли Хільбудій своїм звичаєм з малим відділом війська перейшов ріку, Склябени злучивши ся всі вийшли проти нього. Розпочала ся завзята битва, в якій полягло багато Ромеїв, в тім числі також воєвода Хільбудій. Від тепер перехід через ріку був вільний для варварів, і Ромеї були наражені на їх напади до тої міри, що вся грецька сила не могла зрівноважити того, що вперед робив один чоловік.

„Пізнійше Анти й Склябени п ріжнивши ся за щось дійшли до бійки між собою, і Антів побито. В тій бійці один Склябенин узяв одного Анта в неволю і запровадив його до свого дому. Се був молодий чоловік з визначного роду на імя Хільбудій. З часом сей Хільбудій здобув собі велику прихильність у свого пана і вправу в войованю. Кілька разів висиланий своїм паном у небезпечні походи він дав докази своєї хоробрости і здобув собі поважане імя. В тім

часі Анти напали на Тракію, ограбили її і взяли в неволю багато Ромеїв, та ведучи їх із собою вертали до свого краю. У одного з тих невольників трафив ся пан чоловіколюбний та милосерний. А сей Ромей був хитрий ошуканець і здібний одурити кожного, хто мав із ним діло. Бажаючи вернути до грецького краю і не маючи ніякого способу вчинити се, він узяв ся на підступ. Прикинувши ся перед своїм паном, що хоче відкликати ся до його чоловіколюбности і сказати йому щось таке, з чого йому вийде велика ласка божа, він упевнив його, що не покаже ся йому невдячним за його добродійства, але навпаки, хоче дати йому таку добру раду, з якою в короткім часі він здобуде величезні богацтва. Серед склябенського народа пробував Хільбудій, що колись був воєводою Ромеїв, а тепер живе в стані невольника, і ніхто з варварів не знає, хто він такий. Він підіймає ся відшукати того Хільбудія і відпровадити його до грецького краю, за що його пан без сумніву здобуде добру славу і велику надгороду від цїсаря. Сими словами Ромей намовив свого пана і з ним разом удав ся між інших Склябен, які заприяли ся з ним і радо вчащали до нього. Обіцявши багато гроший тому, хто держить у себе Хільбудія, він захотів їх шукати того чоловіка, і вони зараз подали ся в дорогу. А що вони були знайомі зі своїми земляками, швидко знайшли того чоловіка, у котрого був Хільбудій, і почали розпитувати його, чи він грецький воєвода? Не маючи причини брехати, сей відповів усе по правді, що він з роду Ант і разом зі своїми земляками воював проти співплеменних Склябенів, що тоді з ними були на воєнній стопі, але тепер, відчуживши ся від своєї вітчизни, живе тут свобідний на законній основі. Та його хозяїн, якому за нього обіцяно багато золота, жалувал дуже, що його надії не справдять ся. Бачучи се Ромей почав підмовляти хозяїна закрити правду, і бажаючи

44. К. 1104

усунути всяку перешкоду для свого повороту до вітчизни, твердив раз у раз, що він правдивий Хільбудій, але зо страху, аби на ньому не мстилися варвари, не хоче признати ся до свого правдивого стану. Та коли він опинить ся на грецькій землі, він не тільки не буде затаювати правди, але навпаки, буде сам величати ся тим іменем. Се справді промовило до переконання варварів. Коли розійшла ся відомість про се, всі Анти зібрали ся до купи, признавши се своїм спільним ділом, і думаючи, що маючи між собою в своїх руках Хільбудія, грецького воєводу, могли би витягнути з сего великі користи¹⁾

Зараз по тім іде у Прокопія характеристика Склябен і Антів, яку подаю далі, а потім на ст. 294—6 кінець оповідання про Хільбудія. „Тоді Анти зібравши ся, як було сказано, присилували того чоловіка, аби признав ся, що він Хільбудій, грецький воєвода, грозячи йому смертю на випадок, коли би перечив сему. Тим часом трафило ся, що цісар Юстиніян вислав декількох послів до варварів запрошуючи їх, аби прийняли помешканє у старім місті названім Турріс, положенім на тім боці Дунаю і збудованім колишнім римським цісарем Траяном, але здавна вже запустілим задля нападів варварів на ті околиці. Цісар Юстиніян задумав віддати їм те місто з цілою околицею, яке по старому праву належало до римської держави, з наміром зробити їх своїми приятелями, і обіцяючи їм велику платню, щоб вони ставили опір Гуннам, які мали намір попасти на грецьку державу. Почувши се варвари згодили ся зробити все з тою умовою, щоб із ними разом як їх ватажок пішов Хільбудій, грецький воєвода, надіючи ся, що Хільбудій здужає зробити для них усе, що їм буде потрібне. І сам Хільбудій, захочений такою надією, почав при-

¹⁾ Procopio di Cesarea, La guerra Gotica, ed. D. Comparetti, t. II, ст. 287—292.

знавати себе бувшим грецьким воєводою. В таких обставинах його вислано до Византії, та по дорозі його перехопив Нарзес. Розмовивши ся з ним він зараз пізнав, що се самозванець, хоча сей говорив добре по латині і вмів досить добре наслідувати Хільбудія, до якого був де в чому подібний. Нарзес посадив його в тюрму і змусив признати ся до всего, а потім повіз його з собою до Византії“.

Се був кінець того історичного епізоду, що досить добре малює нам відносини між Греками та тодішніми Славянами, та дає між иншим інтересну вказівку на те, що Антам відкривала ся перспектива оселити ся на законній основі на правім березі Дунаю, але ся перспектива не вийшла поза проєкт ударемнений дальшими подіями. Важне в ній також те, що Ант, який не був у грецькій неволі, вмів говорити по латині, навчивши ся очевидно сеї мови в своїй вітчизні від римських кольоністів.

В середині сего оповідання подає Прокопій ось яку характеристику Славян і Антів: „Оба ті племена, Склябени й Анти, не стоять під володінєм одного мужа, але живуть з давен давна як держави народні, так що всі однаково переносять щастє й нещастє. Так само з огляду на все инше сі варвари зовсім однакові. Бо вони знають лиш одного бога Громовержця, і вірять, що він сам один панує над світом. Вони жертвують йому биків та ріжних инших звірів. Судьби не признають і не знають, чи вона має яку силу над людьми; але коли смерть стане їм перед очима, чи то через хворобу, чи то як вибирають ся на війну, то дають собі заповіт у разі виходу зараз принести жертву Богу. Коли перебудуть злидні щасливо, жертвують відповідно до свого заповіту і вірять, що сею жертвою окупили своє житє. Крім того вони віддають божеські почести рікам, жерелам та иншим демонам, складають усім їм жертви і користують ся тими жертвами для ві-

щовань. Вони живуть у вбогих шатрах, далеко віддалені один від другого, а поодинокі часто міняють свої осідки. До війни виступає найбільша частина пішо з малими щитами та списами. Панцирів не носять; деякі навіть не мають ані верхньої, ані спідньої одежі, тільки штани затягнені поясом на животі. Вони говорять одною і тою самою, страшно варварською мовою, і не різняться одні від одних також у зверхнім вигляді. Всі вони дуже великі і сильні; барва їх шкіри й волосся ані біла ані жовтава, ані також чорна, тільки зовсім червонава. Подібно до Масагетів живуть вони в темноті та бідности, і так само як вони, бувають дуже брудні. При тім вони зовсім не злої, ані злобної вдачі, а простотою свого способу життя дорівнюють також Гуннам. З давен давна Склябени й Анти називали себе також спільним іменем, а власне Σπόροι (розсіяні), на мою думку тому, що живуть так дуже в розсипку в шатрах. Тому також вони заселяють таку велику територію, а власне майже весь лівий беріг Дунаю. (Прокоп, op. cit. ст. 206—207; ed. Comptaratti, II, 289—294.). Проф. Грушевський знає сю характеристику і називає її навіть класичною (Записки т. XXI, ст. 13), але чомусь не цитує її ані в своїй спеціальній розвідці про Антів, ані в просторому курсі, ані в популярній перерібіці історії України, хоч вона могла дати йому деякі інтересні подробиці для характеристики антропологічного типу, на пів кочовничого способу життя та релігійних вірувань Антів, що де в чому дуже близько підходять до характеристики українських племен, поданої в нашій найстаршій літописі.

Не цитував проф. Грушевський також згадки Прокопія про Антів, поданої під р. 546, де згадано про відділ із 300 Антів, що стояли в службі византійського цісаря в війні проти Готів під проводом Туліяна і хоробро відбили напад Готів у одній гірській тіснині в Люканії.

(Prokop op. cit. ст. 227—228; ed. Comperetti, II, 343—4.).

Мимоходом згадує Прокопій про поразене Антів через византійського полководця Германа під р. 550 (кн. III, гл. 40) ось у яким оповіданню: „Коли Герман збирав своє військо в ілїрійському місті Сардіці і дуже старанно робив усякі приготування до війни, переправила ся велика юрба Склябен, більша як коли будь перед тим, через Дунай, і розтаборила ся біля Наїсса (теперішнього міста Ніша або Нішави). Греки зловили деяких із них і дізнали ся від них, що сим разом вони намірили ся здобути Солунь і сумежні з ним міста. Цїсар видав зараз наказ Германови заслонити ті міста і відперти Склябен. Вони дуже бояли ся його, бо Герман ще зараз по вступленю Юстинїяна на трон, бувши тоді воєводою Тракії, енергїчно відбив напад їх сусїдів Антів, і через се здобув собі велику повагу у всіх варварів. Склябени сим разом покинули свій намір напасти на долину, але перейшовши гори вдарили на Дальмацію. Позбувши ся сего клопоту Герман розказав своїому війську готувати ся до походу, заповідаючи, що за два дні вирушать до Італії. Та нагла хороба зробила кінець його житю“. (Prokop op. cit. ст. 264—5, ed. Comperetti, II, ст. 458—9). Пригадавши, що Юстинїян вступив на царгородський трон 527 р., можемо покласти дату сего поразеня Антів більше-менше на р. 530, і се була би перша історична дата з історії відносин сего племені до Греків.

Остатня згадка Проколія про Антів містить ся на початку четвертої книги його історії війни з Готами. Ся четверта книга не має хронологїчної канви і містить загальні уваги та причинки до подій, представлених у перших трьох книгах. Розділ 4. сеї книги починаєть ся коротким оглядом заселеня країни між Волгою й Доном, — сей уступ пропущений у німецькїм перекладї:

„По той бік Сагіни (Волги) живуть многі народи Гуннів. Країна з сего боку називає ся Євлізія, і живуть у ній варварські народи в її внутрішній і приморській часті аж до озера, званого Меотідою, і до ріки Танаіса (Дону), яка вливає в те озеро. Саме-ж те озеро має усте до Чорного моря. Люди, що живуть у тім краю, давнійше називали ся Кімерійцями, а тепер зовуть ся Утігурами. А поза ними на північний вітер живуть незлічені народи Антів“. (Procopii, ed. Comptegotti, III, ст. 22 – 3). Ся відомість, як і взагалі значна часть відомостей, поданих у четвертій книзі Прокопієвого твору, має далеко меншу історичну вартість від відомостей, поданих у перших трьох книгах. Можливо, що вона відносить ся до часу значно давнійшого від того, в яким жив Прокопій, і взята ним із якогось давнійшого жерела, що знало ще про сумежне жите Антів з Кімерійцями.

Що можемо зивести з усіх тих історичних свідоцтв про початки ріжноплеменного українського народу? Що Анти були Славянами, се, здаєть ся мені, не підлягає сумнівови. Найпевніші історично свідоцтва Прокопія означують місце їх побуту в половині VI. віку між устями Дністра й Дунаю. Можна прийняти майже на певно, що перед тим вони жили значно далі на північ, десь на верхівях Дніпра. Куди поділи ся потім, у VIII. — X. вв.? Що не посунули ся далі на південь, на болгарську та византійську територію, се можна сказати також майже на певно. Чи не вернули знов на північ? Се питанє насуває ся і було вже піднесене в науці. З приводу літописної звістки з початків IX. віку про прихід Вятичів та Радимичів „*ѡ Лѡхокъ*“ над Оку висловили російські вчені Гільфердинг, Первольф та Іловайський здогад, що назва „Вятичі“ може походити від Антів. Сю думку висловив також галицько-руський учений А. Петрушевич, і я не бачу причини відкидати її, тим більше, що всі

інші дотеперішні теорії про походження Вятичів та Радимичів, як зазначає проф. Гр. (Історія України-Руси, т. I, ст. 152), не знаходять собі історичного potwierдження. Можливо, що одна частина Антів справді емігрувала на північ і дала початок племені Вятичів. Що плем'я Радимичів могло вийти з теперішньої Малої Польщі, з лівого берега Сяну, на це вказувала би назва містечка Радимна. Але головна частина Антів не потребувала виходити нікуди зі своїх осель між устями Дністра й Дунаю. Византійські жерела X—XII вв. часто згадують про Скитів у тих місцевостях. До скитського племені зачисляють давніші історики також семигородське плем'я Цікулів, яке правдоподібно не вимерло й досі і в якому на мою думку, мотивовану ближче в одному із дальших розділів цієї книжки, треба бачити прастару парість українсько-руського народу.

IV. Конструкція староруської суспільності.

Перша часть популярної „Ілюстрованої історії України“ кінчить ся загальними увагами про торгівлю, князів і дружину в дохристиянській Русі. На мою думку характеристика староруського купецтва, яку дав проф. Грушевський (ст. 51), не може вважати ся вірною. „Купці — читаємо там — були воєнні люди, що продавали зібрану здобич, а при кожній нагоді самі були готові пустити ся на здобич, ударити і пограбити, наловити невільника на продаж або иншого добра добути“. На мою думку таких купців скрізь і завсіди вважають розбійниками, яким ніхто нічого не продасть. Автор очевидно не порозумів оповідань давніх жерел, які говорять про воєнні конвої, що супроводили купецькі каравани через небезпечні місця. Проф. Гр-му потрібна була така конструкція для тої самої мети, задля якої він на ст. 53 вбачає звязок між воєвничими Антами та воєвничим настроєм найдавнішої київської Русі, щоб тільки не допустити впливу Варягів.

Задля сеї самої причини друга частина „Ілюстрованої історії України“ (стор. 55—152) вийшла значно слабша і виявляє, особливо в перших параграфах, значні недостатки в використа-

ню не тільки посторонніх свідоцтв, але поперед усього свідоцтв найстаршого київського літопису. Проф. Груш. ані в своїм просторім курсі, ані в отсій популярній історії не цитує найстаршої, очевидно письменно захованої, а не устно переказаної, літописної записки з р. 859, яка виглядає ось як: „Б лѣто 6367 имахъ дань Баръзи, приходяще изъ за моря, на Чюди и на Словѣнѣхъ и на Меръхъ и на кѣхъ Кривичахъ, а Козаре имахуть на Поланѣхъ и на Сѣверѣхъ и на Бѣтичихъ, имахъ по бѣлѣй кѣверѣци тако ѿ дыма“¹⁾. Стилїзація сеї відомости з ітеративним „имаху“ свідчить аж надто виразно, що вже три роки перед приходом Рурика до Новгороду була в північній Русі Варягами, а в південній Хазарами утворена свого рода податкова організація, яку не можна назвати з року на рік повторюваними рабунками, але треба вважати початками тривкішого державного життя.

Так само не звернув уваги проф. Груш. на літописне оповіданє про похід Кия на Царгород, про який читаємо в літописі „по Ипатскому списку“ фотолїтографічного виданя 1871. р. стор. 7—8: „И быша ѿ брата, а единомъ има Кии, а дрѣгомъ Щекъ, а третьемъ Хоривъ, и сестра ихъ Лыбѣдъ. и сѣдаше Кий на горѣ, кдѣ нѣкъ оувозъ Боричевъ, а Щекъ сѣдаше на горѣ, кдѣ нѣкъ зовет сѧ Щеконица, а Хоривъ на третей горѣ, ѿнюдѣ же прозва сѧ Хоривица. створиша городокъ во има брата ихъ старѣйшого и наркоша и Киевъ. и баше школо города лѣкъ и боръ великъ, и бѣху ловаше звѣрьє, бѣхуть бо мудры и смислени и нарицаху сѧ Полане, ѿ нихъ же сѣть Полане Киане и до сего дни. ннии же невѣдуще ркоша, іако Кии єсть перевозникъ быст, оу Києва бо перевозъ баше тогда сѧ шнога страны Днепра; тѣмъ глѣху:

¹⁾ Полное собраніе русскихъ лѣтописей, ч. II, изд. 2. Спб: 1908, ст. 13—14.

„на перевозъ на Кнекъ“. аще бо [бы] былъ перевозникъ Кый, то не бы ходилъ къ Цѣрюграду. но сый Кий княжаше в роду своем. и приходикшу ему къ цѣрю не свѣмъ, но токмо в семъ вѣмъ, тако же сказаютъ, тако велику честь приналъ есть ѿ цѣря, которого не вѣмъ, и при которомъ приходѣ цѣри“. Очевидно мова тут про военний похід Кия до Царгорода, давнійший від переходу Обрів попри Київ, що був коло р. 640. Се позволяє віднести початок державної організації в околицях Київа на початок семого віку. Не зайвим уважаю завважити, що на сей похід Кия до Царгороду звернув увагу вже Рігельман у своїм „Лѣтописномъ повѣствованіи о Малой Россіи“ (вид. Бодянського, Москва 1847, ст. 4). Проф. Груш. наводить се оповіданє і в своїм курєї (I, ст. 339) і в „Ілюстрованій історіі“ (ст. 55—6), оба рази не дословно з літопису, з пропуском епізоду про похід на Царгород, і оба рази з а-пріорним твердженням, що се оповіданє не має історичної підстави, а було зложено тільки для поясненя назв місцевостей. Відки одначе взяли ся назви місцевостей, сего автор не пробує пояснити. На мою думку „етімольогічне“ толкованє оповіданя про Кия, Щека та Хорива невірне й непотрібне, тим більше, що про напад Кия на Царгород у початку VII. в. знайдеть ся мабуть сучасне византійське свідоцтво, заховане коли не в грецькім текстї, то бодай у старих перекладах на церковно-славянську мову; маю тут на думці оповіданє про напад якоїсь ворожої сили на Царгород не з моря, але сухопутною дорогою, приточене до византійської легенди про положенє ризи Богородиці в храмі у Влахернах, якого текст по двом рукописам із львівських збірок буде надрукований у найблизшій томі „Памяток“. На жаль у обох рукописах текст значно попсований; видно, хтось мав інтерес у тім, аби затерти сліди сего нападу.

V. Норманська теорія.

Т. зв. норманській теорії про походжене Руси присвячує проф. Гр. просторий уступ і окремих екскурс у своїм курсі (I, 340—347 і 579—602). Він уважає сю теорію опрокиненою і погребаною, на мою думку передчасно. Не вдаючи ся тут у подрібну дискусію деталів, зазначу лише, що т. зв. руські назви Дніпрових порогів, наведені у Константина Порфирородного, всі без виїмка пояснюють ся норманською мовою; що назви майже всіх 25 намісників, підписаних під договором Ігоря з р. 941, і майже всі назви тамже підписаних купців без сумніву норманські; а на решті, що найважнійше і на що доси не звернено належної уваги, що пануюча династія Південної Руси була норманського походження та що вся початкова часть найстаршого літопису аж до оповідання про хрещене Володимира, о скільки вона говорить про руських князів, являєть ся династичною загою норманського походження. До того треба додати, що найстарші відомости з початку IX в., наведені проф. Грушевським, про Русь та Русинів, характеризують далеко більше Варягів, ніж Славян. І так відомість арабського письменника IX в., яку наводить проф. Гр. на ст. 59 „Іл. історії“, як характеристику київських „вояків і купців“, виглядає ось як:

„Русь не має ні земель, ні сел, ні поля; вона промишляє тільки продажию соболячих та інших шкурок. Вона нападає на землі Славян, і забирає там людей у неволю, а потім продає їх в Ітілі або в Болгарі. Коли у Русина родить ся син, батько дитини кладе перед нею голий меч і каже: „Я не лишу тобі ніякого маєтку; мати меш тільки те, що здобудеш сим мечем“. Коли ся характеристика правдива, то не можна не завважити, що перше її реченє відносить ся до мисливців, може Вятчів, що жили в сусідстві Болгар, друге до розбійників, а третє до рицарів, а анї одно до купців.

Те саме треба сказати про інші посторонні свідоцтва з першої половини IX. в. Найважнїйше з них свідоцтво в церковно-славянській мові захованого житія Степана Сурожського, в яким оповідаєть ся про чудо, зроблене тим святим, зглядно про спустошеня, вчинені „руською ратию“ під проводом князя Бравліна на південнім березі Криму. Проф. Гр. згадує про се в своїй I. U. P. I, ст. 357—8 і в окремій примітці ч. 50. ст. 535—6. В досить багатій літературі, яку викликала ся історична відомість, ніхто, здаєть ся, не звернув уваги на те, що Бравлін відповідає германському Braunhild, герою у шоломі.

Проф. Гр. стоїть на тім, що назва Русь не могла бути принесена із Швеції (Ілюстр. Іст. ст. 59); на се треба завважити, що „батько данської історії“ Саксон Граматик, який жив у XII. в., а вмер 1102 р. і свою „Historia Daniae“ опер на множестві давніх норманських загі та пісень, у своїх оповіданнях часто згадує норманське племя Rutheni та його країну Ruscia; вони живуть десь над Балтійським морем і не мають нічого спільного з київською Русю. Згадуючи про покликанє Варягів Новгородцями проф. Гр. проти норманїзму підносить „неймовірність такого покликання до управи чужого народу, та ще й ворожого“, і додає, що „паралелі до сього

факту в історії не можна вказати“. (Іст. Укр.-Руси I, ст. 344). Дивно, що вчений історик не згадав хоч би про відому старогерманську загу про покликане Геніста й Горси з їх Саксонцями до володіня Шотляндією.

Без критики приймає пр. Гр. також свідоцтво Константина Порфирородного про те, як руські князі вибирали дань від своїх підданих. На ст. 59 „Ілюстр. історії“ читаємо „Як настає місяць ноемврій (падолист), зараз князі руські з усею Русю виходять із Київа і йдуть на „полюдьє“ (збиранє дани), в волости Словян, Деревлян, Дреговичів, Кривичів, Сіверян й інших Словян, підвласних Руси. Там перегадують ся вони цілу зиму, а в місяці апрілі, як розтає лід на Дніпрі ріці, вертають ся до Київа. Тут вони споряжають свої човни. і їдуть до Византії, як уже було розказано.“ Проф. Гр., так скорий уважати звістки київського літописця книжними комбінаціями, мабуть не подумав про те, що таке вибранє дани в осени та зимою, коли в українських землях оселені місця задля болот або снігів роблять ся зовсім недоступними, треба признати комбінацією Византійця привиклого до иншого клімату, а не історичним свідоцтвом, яке могло би пояснити адміністрацію великої держави.

VI. Хрещенє Володимира.

Так само схибленою в своїй основі видаєть ся мені конструкція проф. Гр. про хрещенє Володимира. Літописне сповіданє про сю подію треба вважати компіляцією ріжнородних звісток, начеплених на основі корсунської легенди. Проф. Гр-му ся легенда видаєть ся неймовірною, і для її опрокинення він опирає ся крім чужих жерел головно на староруськім творі дуже проблематичної вартости, т. зв. Похвалі Якова Мниха та доданій до неї хронольоічній таблиці невідомого походження (Іст. Укр.-Руси т. I, ст. 444—8). На основі сего жерела він піддержує досить сумнівне з погляду історичної правдоподібности твердженє, що охрещенє Володимира „стало ся якось непримітно“, а лише три роки по охрещеню він рушив походом на Корсунь, здобув його, вимусив сим способом буцім то від византійських царів присилку їх сестри, а оженивши ся з нею віддав Грекам Корсунь. Не входячи в розбір сего питаня зазначу лише, що византійські жерела, які згадують про всенну поміч, дану Володимиром византійським царям у р. 988, не згадують нічого про його хрещенє.

Важне одначе те, що зарівно византійські історики, як також арабські письменники, цитовані проф. Гр-им (Іст. Укр.-Руси, т. I, ст. 550—2),

згоджують ся власне в тім, що Володимир оженив ся з сестрою імператора прийнявши на його жаданє християнство, а лише потім дав поміч імператорови в війні з Вардою.

Маємо ще одну посторонню відомість, яка стверджує хрещенє Володимира в Корсуні; се записка болгарського хронографа опублікована мною ще 1896. р. (Памятки т. I, ст. LXII), що мабуть лишила ся невідома проф. Груш. Пор. Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ 1904, томъ IX. кн. 1, ст. 44, увага А. Шахматова до статі Н. В. Шлякова „Крестный ходъ на воду 1 ого августа“.

VII. Найстарший руський літопис.

Присвячу ще кілька уваг першому екскурсови проф. Гр. про „Найдавнійшу руську літопись“ (т. I. ст. 556—578), тому, що оброблену в ній тему, не вважаючи на її важність, у „Ілюстрованій історії“ автор збув усього 7 рядками, які не дають майже ніякого поняття про порушений у них предмет. У своїм екскурсі проф. Гр. просторо передав розвій думок та дослідів російських учених про авторство та композицію староруського літопису, і потім спеціально переглядав різні редакції найдавнішої його частини, переважно йдучи за слідами А. Шахматова. Як досліді Шахматова, так само й представлене проф. Г. визначають ся množеством догадок та занадто поспішних вироків про буцім то довільні комбінації київського книжника там, де в літописі стрічають ся місця незрозумілі або невігідні новішим ученим. У представленю проф. Гр. при всій його дрібязковости зазначу основну помилку, що т. зв. Іпатську редакцію початкового літопису він уважає південною, а т. зв. Лаврентієву північною, в однім місці навіть великоруською. Фактично обі вони, без огляду на те, де були переписані їх копії, були зложені в Києві, правдоподібно перша з них у Печерськїм, а друга в Видубицькїм монастирі, а з о-

Трушевський

гляду на язик обі однаково українські Жаль, що проф. Гр., поки вдався по чужих слідах у детальний розбір найстаршої часті літопису, не заняв ся на власну руку детальним порівнянєм обох київських редакцій, до яких не мало екстраваганцій додає перша часть т. зв. Ніконової компіляції, зложена в другій половині XII. в. в Володимирі над Клязмою кимось із дружини князя Андрія Боголюбського, чоловіком очевидно українського походження.

Роздивляючи наш початковий літопис як літературну пам'ятку, зложену по певному пляну з дібраного для нього матеріялу, я ще в 1907 р. в XXIX томі „Archiv für slavische Philologie“, ст. 291—9, подав свої уваги про композицію найстаршого літопису, в яких звернув увагу на те, що сей літопис складається з чотирьох окремих частий, злучених до купи одним редактором у початку XII в. Першу часть, що сягає до часу хрещення Володимира, можна з огляду на її головний зміст назвати династичною загою київських князів передхристиянського часу; другу можна назвати корсунсько-руською легендою про Володимира та його синів — вона кінчить ся смертю Святополка Окаянного: третю часть, що кінчить ся оповіданєм про віднайдене мощий св. Теодосія печерським монахом, пострижеником того Теодосія, можна вважати печерським літописом, а автором його признати того самого монаха; нарешті четверту часть, що обіймає час від 1093—1112 р., в якій центральне місце займає особа Володимира Мономаха і в якій надто живо виступає провідна ідея федерального звязку руських князів для оборони руської землі, треба признати твором світського чоловіка, київського дружинника Василя, який декуди говорить про себе в першій особі. Думаю, що пізнанє сеї композиції найстаршого літопису дуже влекшить студіованє його пооди-

ноких частий і pomoже нам вибрати ся з тої гу-
щавини догадок та непорозумінь, у яких блукав
доси навіть такий бистроумний учений, як А.
Шахматов.

Ще 1907 р., працюючи над просторим ви-
кладом історії нашого письменства, я завважив,
що деякі части нашого найстаршого літопису
виявляють характер віршової форми. Я завважив
се спеціально що до епізоду про напад Печенігів
на Київ у р. 968 і реконструував його віршами
як зразок найстаршої української народньої
пісні. Занявши ся сего року спеціально нашим
літописом я дійшов до того, що всі важніші
епізоди його найстаршої части до Володимира
включно зложені віршами, були твором київського
дружинника часів Ярослава Мудрого (половини
XI. в.), який черпав свої відомости переважно
з київської місцевої народньої та князівсько-
дружинної традиції, та користував ся декуди
також грецькою та болгарською традицією. Сі
поетичні епізоди були пізнішим редактором по-
зшивані або декуди полатані літописними запис-
ками або редакторськими поясненнями, і так повстав
найстарший український літопис, якого найстаршу
форму маємо в т. зв. Іпатськiм кодексі, а вла-
стиво в редакції, доконаній у Печерськiм мана-
стирі за часів Володимира Мономаха. Т. зв. Ла-
вrentiїв кодекс, зредатований 'правдоподібно в тім
самім часі в Видубицькiм монастирі, виявляє тен-
денцію замазаня язикового кольориту української
народньої мови і наближеня до мови церковної.
Реконструкція віршової форми літопису позволяє
майже скрізь відділити первісний текст від літо-
писних і редакторських додатків, і pomoже на мою
думку, розвязати немало загадок нерозвязаних
дотеперішніми дослідями.

VIII. Східні й західні межі України в XI—XII в. в.

Друга половина другої частини „Ілюстрованої історії“ (ст. 94—152) обіймає решту часів князівської доби, якій у просторім курсі „Іст. У. Р.“ присвячено другий і третій томи другого видання. Розуміється, що в популярнім викладі на такім обмеженім місці годі було опанувати все багатство історичного та побутового матеріялу, який дійшов до нас із тих часів. Не вдаючи ся в детальний розбір сеї частини зазначу тільки брак хоч би згадки про декілька походів руських князів XI в. на Тмуторокань, які не позбавлені були політичного значіння. В просторім курсі проф. Грушевський згадує тільки про Мстислава, подаючи за літописом, тай то в скороченю, оповіданє про його поєдинок із Редедею, хоча з уваги на згадку „Слова о полку Игоревѣ“ про сей поєдинок і про те, що його оспівав Боян, можна догадувати ся, що в літописнім оповіданю маємо більш або менше докладний відгук або взірєць Боянної пісні. Тмутороканським походам присвятив я окрему розвідку в причинку до ювілею проф. Ягіча п. з. „Kleine Findlinge zur altslavischen Literatur und Geschichte“, Berlin 1908, ст. 648—655. Зазначу з жалем, що рецензент „Записок Наук. тов. ім. Шевченка“, д-р І. Свенціцький, обговорюючи сей ювілейний збірник, збув мою статей-

ку про одно з найінтересніших явищ південно-руської історії XII в. двома словами „літописна справка“. Історії Тмутороканя присвятив проф. Гр. досить простору розвідку в своїм просторім курсі „Історії України-Руси“, т. II, ст. 505—514, але й тут не зібрано вповні літописних звісток про походи руських князів XI в. на Тмуторокань, а згадано тільки про деякі з них, з оригінальною увагою автора, який у Тмуторокані XI в. бачить авальою до пізнійшої запорожської Січи (ст. 512). Я бачив би в походах руських князів на Тмуторокань деяку авальою до троха пізнійших західно-європейських хрестових походів.

Тому, що в „Ілюстрованій історії України“ не подано докладного огляду розселеня та етнографічних границь теперішнього українського народу, навязу тут іще деякі уваги до того, що подає проф. Гр. у просторім курсі (т. I., ст. 187 до 193) про західні границі українсько-руської кольонізації. Зверну увагу на те, що писав про ті границі Д. Зубрицький у книжці „Критико-историческая повѣсть временныхъ лѣтъ Червонной или Галицкой Руси“, Москва 1845, на ст. 30—37. Згадано там між иншим про церков св. Хреста в Казимирі, передмістю Кракова, в якій іще при кінці XV. в. богослужене відправляло ся по церковно-славянськи, і в якій положене було тіло польського короля Казимира IV. та його жінки Єлисавети. Зубрицький наводить за польським хроністом Сарніцким русько-польський напис на гробі того короля, з датою 12. жовтня 1071 р. На ст. 36. Зубрицький пише, що ще перед 1340 р., у яким Казимир Великий завоював Червону Русь, руські землі положені між ріками Дунайцем, Вислою, Сяном, Вислоком та угорською границею, заселені Русинами грецького обряду, були предметом нападів та грабовань з боку Поляків у 1017—18 рр. при Болеславі Хоробрім, 1038 при Казимирі I., 1068,

1069, 1073, 1077 при Болеславі Смілім, 1101 при Владиславі Германі, 1123, 1125, 1136 при Болеславі Кучерявім, 1179, 1182, 1185, 1187 при Казимирі Справедливім, 1198, 1205 при Лешку Білім, 1266 при Болеславі Стидливім і 1280 при Лешку Чорнім.

Годить ся завважити, що також про дуже значну парість староруської людности, яка засе- ляла колись велику часть Заліся (Трансільванії або Семигороду), проф. Гр. подав дуже скупі відомости на підставі головно російських дослід- ників, не пробувавши навіть заглянути до визан- тійських літописців X.—XII вв., у яких не мало говорить ся про війни византійських цїсарів зі Скитами, в яких самі вони бачуть Славян русь- кого походження, і яких руський характер не може не признати новочасна історична наука. Сій південній порости українського племені я присвятив два досліді спеціальнійші від тих, які доси робили російські вчені, і міщу їх у дальших розділах сеї книжки.

ІХ. Культура князівських часів.

Може так і випадало з пляну популярної історії, що загальному оглядові культурного життя України князівських часів проф. Гр. присвятив ледво 5 сторінок (147—152); за те в просторому курсі сему оглядові він присвятив ст. 192—503 тексту і 16 просторих приміток на ст. 536—567 третього тому. Може не помилю ся, коли назву сей третій том найціннішою частиною його великої праці. Перша його половина представляє відносини галицько володимирської держави в XIII—XIV вв. та сучасні відносини Подніпров'я. Се без сумніву найтрудніші партії для української історіографії, а головна сила таланту проф. Гр. лежить власне в тім, що він дуже добре орієнтуєть ся в політичних та суспільних відносинах кожної історичної доби, а особливо трудних до вислідження переходових. Культурні та політичні відносини старої князівської Руси він характеризує дуже основно і всесторонно, і тут не легко знайти спеціаліста, який міг би відповідно оцінити здобутки його праці.

Я зупиню ся лише троха на остатніх частях четвертого відділу третього тому, де говорить ся про освіту та письменство старої Руси (ст. 454—499). Не торкаючи цілої конструкції сего уступу, загалом добре обдумансї та переведеної, зазначу тільки деякі дрібні помилки або хиби,

які насунули ся мені при читаню сего уступу. Хроніка Йоана Малялі, здаєть ся, не була переведена на церковно-славянський язык. Пандекти, Антіоха та Нікона Черногорця (ст. 462), се не збірники моральних поучень ані поучень спеціально про монаше житє, а тільки кодекси законів церковного та горожанського права. Із Миней дійшли до нас не тільки уривки, як подає проф. Гр на ст. 463, а відомі рукописи повних 12 місяців¹⁾. Із перекладів поетичних творів проф. Гр. не згадав перекладу Менандрових моностихів та Пісидової поеми „Похвала Богу о созданіи всея твари“²⁾. Повість про Соломона і Китовраса (ст. 464), се не жадна велика повість, а тільки мала легенда, одна з многих легенд Соломонівського циклу. Житіє Теодори, а властиво перехід Теодори через митарства (ст. 464) не жаден окремий твір, але виривок із житія Василя Нового. Із оригі-

¹⁾ Згадавши про Минею лиш одним словом проф. Гр. не зазначив, що в старій Русі відомі були два роди Миней, а власне т. зв. Четя, зложена з просторих житій святих, уложених по порядку днів цілого року, і т. зв. служебна, що містила церковні служби тим святим у такім самім порядку. Вибором із повної служебної Миней була Минея празнична, що містила вибір служб на празники господські, богородичні та важнійших святих. Окремою редакцією служебної Миней була т. зв. Минея обща, що містила скорочені служби для якого будь празника або для якого будь святого. Частиною Миней-Четі був т. зв. Супрасльський рукопис, який треба вважати найстаршою дохованою до нас памяткою південно-руського письменства, писаною що найменше 100 літ перед Остромировим євангелієм. Із південно-руських рукописів XI—XII в. видав пр. Ягіч у Петербурзі Служебні Миней за місяці вересень до грудня, які одначе крім языкової не мають ніякої літературної вартости задля голословности поміщених у них служб.

²⁾ Про сю поему згадав проф. Гр. аж у VI. томі (ст. 363) між творами пізнійшої доби, але не добачив у ньому „ніяких слідів не тільки українського або білоруського походження, а й в загалі східно-славянський початок його непевний.“

нальних творів староруського письменства, не згаданих проф. Гр-им, зазначу лише коротеньке оповіданє про п'яницьке чудо в Корсуні, до якого належить також староруська похвала святим Козмі й Даміяну, опублікована в Макарієвій Четі-Мінеї; обі ці пам'ятки важні тим, що написані були руською мовою правдоподібно ще в X в. в Корсуні, і можуть уважати ся свідомством істнованя руської християнської колонії в тім місті в часах св. Володимира або ще й давнійших.

Х. Часи унії.

Третій частині популярного викладу „Ілюстрованої історії України“, що обіймає ст. 153—260, відповідають три томи просторого курсу „Історії України-Руси“, в яких всесторонно й критично представлено життя й розвій південної Руси до кінця XVI в. В цих трьох томах проф. Гр. опанував величезний історичний матеріал, скрізь даючи докази незвичайного критичного ума. Особливо важні тут загальні характеристики суспільних та політичних відносин, а власне розділи 4, 5 і 6 тому V. і третій тому VI. Що до популярного викладу сеї партії я міг би висловити хиба один сумнів, а власне що-до характеристики поступовання грецьких патріархів у справах південно-руської церкви при кінці XVI в. Згадуючи про приїзд антиохійського патріарха Йоакима до Львова при кінці 1585 р. і про надане сим патріархом львівському братству права Ставропигії, проф. Гр. пише: „Се були занадто великі права, які перевертали всі порядки церковні і були дані братству непотрібно і необережно, бо мусіли його привести до непорозумінь з духовенством“ (ст. 247). Ще острійше висловляє ся проф. Гр. про константинопольського патріарха Єремію, що д а роки пізнійше приїхавши на Україну не тільки потвердив усі постанови Йоакима, але надто докорив львівському єпископови Гedeонови Балабанови за його нехрист'янське поступованє, а навіть зкинув із митрополичого престола в Києві митро-

полита Онисифора. Зазначаючи, що наслідком сего львівський єпископ повзяв думку визволити руську єрархію з під зверхности грецьких патріархів через перехід під зверхність Риму, проф. Гр пише далі: „Се був дуже гіркий овод патріарших розпоряджень. Патріархи не розглянули ся в тутешніх відносинах і не знали їх, але коли до них звертали ся в ріжних справах, то розпоряджали ся дуже рішучо. А при тім хопали ся справ не раз менше важних, з котрими українська церква ще могла-б жити й тисячу літ без особливої шкоди, а тим часом патріархи робили велику історію з тутешніх звичаїв, які їм здавали ся непорядками. На приклад на Україні святили ся в священники і на інші церковні степені люди, які були два рази жонаті; се був тутешній звичай, але в грецькій церкві се вважало ся недозволеним, і патріархи вважали таких священників поставленими беззаконно, грозили клятвами владикам, які б таких священників у себе терпіли, і таке инше“. (ст. 251—2). На мою думку сей осуд з боку вченого професора досить легкокомисний, бо ж посвячене дв еженців, а ще до того при помочи немигучої серед польських порядків сімонії, не було дрібницею, але важним нарушенєм церковних канонів, якого патріархи не могли терпіти. Тай сам проф. Гр. зараз по осудженю постанов патріарха Йоакима як „непотрібних і необережних“, признає, що наслідки їх для львівського братства були корисні і „розбудили живий рух серед міщанства українського“. (ст. 248). Остатні параграфи сеї частини (59 і 60) присвячені унії та боротьбі з нею православних. Що до сих параграфів можна завважити хіба занадто скупі відомости про літературу, яку викликала унія; прим. ані словом не згадано про богату та досить ріжносторонну літературну спадщину Іпатія Потія.

XI. Козаччина.

Четверта частина „Ілюстрованої історії“ (ст. 261—420) обіймає час від початку XVII. до половини XVIII. в., який автор називає „козацькою добою“. Козаччині в її декаденції та її епілогі — гайдамаччині присвячено п'ять частин „Ілюстр. істор.“ (ст. 421—518). Цим двом частинам популярного викладу мають відповідати три або чотири томи просторого курсу „Історії України Руси“, із яких досі вийшло тільки один том VII. (Київ—Львів 1909 р. ст. 624), що обіймає історію козаччини від її початків з кінця XV. в. до 1625 р.

Для історії початків козацтва в XVI. в. зібрав проф. Гр. величезний матеріял, особливо для освітлення внутрішніх відносин України в тих часах великого запустіння після татарських погромів. Може занадто мало місця присвятив він деяким воєнним походам козаків, у яких на основі оповідань тогочасних письменників можна бачити справді геройський період у історії козаччини. Особливо скупим на місце оказав ся проф. Гр. у представленю шляхотсько-козацьких походів на Волощину та Молдавію в рр. 1572 і 1574. Другому з тих походів, якого проводирем був козацький атамаи Свирговський, присвятив М. Костомаров простору монографію, яку проф. Гр. разом із її польсько-латинськими жерелами лишив

зовсім на боці, збувши сі два походи коротко на двох сторінках свого просторого курсу. Думаю, що не буде зайвим, коли в однім із дальших додатків сеї книжки подам у перекладі на нашу мову оба основні жерела до історії сих походів, а власне Яна Ласіцкого „Історію походу Поляків на Волощину з Богданом воєводою в р. 1572“ і Леонарда Горецкого „Опис війни Івонї, воєводи волоського, в р. 1574“.

О скільки представлене початків козаччини в просторім курсі богате фактами та критичне, о стілько-ж популярний виклад в „Ілюстрованій історії“ виходить блідим і подекуди натяганим. Зазначу тільки деякі такі натяжки та недокладности в оповіданю про початки повстання Хмельницького. І так без підстави пр. Гр. називає Барабаша — Барабашенком і приймає на віру оповіданє про викраденє Хмельницьким у нього королївських листів (ст. 326), яких у Барабаша певно не було. Неправдивою треба назвати відомість, що Хмельницького на Січи вибрано гетьманом (ст. 327), бо гетьманом міг іменувати тільки король. Недокладним у деталях треба назвати оповіданє про битву на Жовтих Водах (ст. 327—8), по якому Хмельницький буцім-то на сам перед затримав військо Ст. Потоцького „на потоку Жовті Води“, потім збунтував реєстрових козаків, що плили Дніпром проти нього, і приєднав їх до себе, а тільки „тоді й Татари, що ще приглядали ся тільки з боку, що то воно буде, прийшли до табору Хмельницького, і так вдарили всі разом на військо Ст. Потоцького“. Фактично Татари перші вдарили на польське військо, а козаки, що плили Дніпром проти Хмельницького, перейшли на його бік іще перед появою польського війська на Жовтих Водах.

Не зовсім правдивим видаєть ся мені також твердженє проф. Гр., висловлене на стор. 331—3 про зміну поглядів Хмельницького на-

слідком його побуту в Києві по війні 1648. р. Читаємо там: „Хмельницький вертав до Києва в радісній надії на скоре й щасливе поладнане козацької справи і кінець війни. Він все ще мав перед очима тільки справи козацькі, за котрі повставав. Нарід український для нього, як і для проводирів попередніх повстань, був знарядом до осягнення козацьких бажань, а через козацьчину міг сподівати ся деякої полекші також і собі. Національна справа для Хмельницького не виходила поза релігійну справу, котрою теж не знати чи дуже він інтересувався, бо не бачимо, щоби він стояв у ближших відносинах з київськими кругами“. Аж по розмовах з тими київськими кругами та з єрусалимським патріархом Паїсієм на думку проф. Гр. „Хмельницький почав іншими очима дивити ся на своє повстання і його завдання. Добити ся більшого ревістру і більших вільностей для козацького війська, се було мало; треба було думати про весь нарід, про всю Україну“. Таку думку вислівив Хмельницький швидко потім у розмові з польськими комісарами словами: „Визволю з лядської неволі руський нарід увесь. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воювати му за нашу православну віру“. Проф. Гр. занадто багато ваги придає сим словам Хмельницького і далшим, долученим до них його погрозам, які автор реляції Мясковський передав мабуть не зовсім вірно, в польським дусі, з метою виставити Хмельницького перед Поляками як необережного балакуна та самохвалька. Зате проф. Гр. не звернув уваги на перший зазивний лист Хмельницького, виданий у початку 1648. р., в яким нема ні слова про особисті кривди та зневаги, дізнані Хмельницьким, а натомість дуже виразно зазначено кривди козацтва та загальне соціальне упосліджене всего українського народа.

XII. Російський „Очеркъ“.

Тому, що просторий виклад „Історії України Руси“ уривається поки що на р. 1625, а в коротшій формі він доведений до кінця проф. Грушевським у російському „Очерку історії українського народу“ та в популярній „Ілюстрованій історії України“, вважаю потрібним подати тут декілька уваг про „Очеркъ“ і порівняти в деяких уступах представлене кінцевих епох історії України в сих обох викладах. „Очеркъ“ складається з 30 не дуже довгих розділів, із яких перший, дуже гарно і основно оброблений на підставі найновіших жерел, подає образ теперішнього розселення та число українського народу, зміни географічного розселення протягом історичного розвою та характеристику українського етнічного типу. Тут же розв'язує проф. Гр. дуже влучно і розумно замотаний вузол питання про самостійність української мови; наведу його слова в перекладі на нашу мову: „Коли фільольоги перечать ся про те, чи українські діалекти творять самостійну мову, чи тільки наріччє загально-руської мови, яка обіймає також язики великоруський та білоруський, то се суперечка більше формальна, спір за слова; понятя мови й наріччя, се понятя зглядні, так, що ледви чи й можливо усталити, які квантїтативні чи квалїтативні признаки дають групі говорів право на титул само-

стійної мови. Далеко важнійше — і тут не може бути суперечки, — що група українських говорів творить окремий, більш або менше самостійний лінгвістичний тип, звязаний певними рисами, що зливають ріжнородність українських говорів в одну цілість — байдуже чи назвемо їх язиком, чи нарічем. Ті риси особливо замітні в вокалізмі і різко вирізняють українські діалекти, особливо їх центральну групу, надаючи їм своєрідну фізіономію. Ті ріжниці виявляють ся вже в найдавнішій добі письменства, в найдавніших місцевих пам'ятках XI—XII вв.“ (ст. 12—13).

В другім розділі вияснено дуже розумно характер викладу проф. Гр., в яким згідно з принципами невочасної історіографії замість династичних та політичних питань „на перший плян мусять бути висунені явища економічної та культурної еволюції та просліджені на всім протязі часу, доступним для досліду.“ (ст. 19).

Менше влучною треба назвати конструкцію проф. Гр. в розд. III. про культуру та побут українського народу в передісторичні часи. В короткім викладі російською мовою слабі сторони сеї конструкції виступають виразнійше, як у просторім курсі. І так на ст. 33 читаємо ось яку загальну характеристику укр. племені (подаю в перекладі): „Взагалі всі (переказані нам традицією) риси виявляють характер м'який, веселий, окрашений поезією. Характеристика Полян, яку дав найстарший літопис — „обычай имяху тихъ и кротокъ“ — знаходить собі potwierdжене також у інших звітках. Сеї „кротости“ одначе не треба прибільшувати. Розбійницькі походи Руси IX—X. вв. викликають зовсім инакші відзиви про її характер. „Вони відважні і смілі. Напавши на чужий народ не відступають, поки не знівечать його до разу“. „Се народ жорсткий і немилосерний, без тіни співчуття до людей“, — так характеризують сучасні арабські та грецькі письменники воєнні дружини Руси“.

Тут аж надто очевидно, що характеристика чужих письменників не може відносити ся до тих самих людей, що й характеристика свого свідка, potwierджена також іншими звітками. І коли проф. Гр. зараз же додає: „И никакъ нельзя относить этихъ характеристикъ исключительно къ варяжскимъ континентамъ русскихъ дружинъ“, то се не жадне історичне спостереженє, а тільки психологічно неможлива комбінація самого автора.

Характеризуючи релігійний культ наших предків перед християнством проф. Гр. приписує їм окрім невиробленого культу сил природи, уособлених у ріжних богах та духах, також віру в фаталізм на подобу старинного фатум. „Судьба одинаково тяготѣеть надъ всѣми“ (ст. 35). Одиноким доказом сього вірування у наших предків служить для проф. Гр. поетичне і до того не зовсім ясне реченє руського поета з XI. в. Бояна „Ни хитру, ни горазду, ни птицю горазду суда божія не минути“. Доказ, на мою думку, зовсім нестійний, бо може бути тільки висловом індивідуального погляду його автора.

Характеризуючи семейні відносини наших предків проф. Гр. приймає без застережень свідокство арабського письменника, який бачив, як тіло одного руського купця по його смерті спалено разом із тілом його жінки, яку задушено ad hoc по його смерті, за загальний звичай паленя трупів і жінок у наших предків. „Обычай сожиганія жены какъ одного изъ предметовъ собственности покойника, перешло (?) уже въ добровольное доказательство любви и вѣрности мужу; оно практиковалось еще въ X. в., хотя едвали было явленіемъ общимъ“. (ст. 36). Реченє не тільки недоладно збудоване, але, на мою думку, історично зовсім невірне, бо ріжними свідокствами з нашої народньої традиції можна доказати, що жінка серед нашого народа ніколи не вважала ся власністю мужа і що паленє тру-

пів ніколи не належало до звичаїв нашого народу.

Не у всьому можна згодити ся також на те, як представляє проф. Гр. генезу села. На ст. 37. згадуючи про велику сімю у галицьких Бойків, він повторяє тут так само, як у своїм курсі і в „Ілюстрованій історії“ помилку, буцім то така велика сімья „стоить подъ управленіємъ „газды“ или „завидци“. Поперед усього „газда“ — слово малярське значить „богач“ і вживаєть ся у нас у горах і на Підгір'ю в значіню „господар“, і не має ніякого особливого звязку з великою родиною. Слово ж „завідця“ значить першого косаря в ряді косарів при кошеню, і тажож не має ніякого звязку з органіацією родини. Тим часом у статі, на яку покликаєть ся проф. Гр. при тім свідоцтві, сказано виразно, що великою родиною завідує „стариня“.

Непорозумінєм треба назвати також, коли проф. Гр. наводить „дворища“ і „себровства“ як однозначні понятя, коли на правду се зовсім ріжні понятя, бо дворище значить осідок великої сімї, а „сябрами“ декуди називано сусідів, що живучи в окремих осідках і не можучи вижити зі своєї земельної власности, були змушені допомагати в полевих та господарських роботах богатшим сусідам, і за се одержували за допомогу в своїх господарствах, чи то тяглом, якого у них звичайно не ставало, чи то господарськими продуктами в часах переднівку або голоднечі. Се не були відносини підданства, але сплджений роз'єм економічних відносин та маєткової нерівности звязок, що нормував ся звичаєво усталеними потребами „сусідської вигоди“.

Не можна назвати історично вірною ту характеристику староукраїнської сімї, яку дає проф. Гр. на ст. р. 36. свого „Очерка“. Читаємо там, буцім то „обичай (паленя жімки по смерти мужа) багато вплинув на репутацію

незвичайної вірності славянських жінок; але й справді семейні відносини у Славян загалом, а в українських племен особливо, оправдували сю репутацію. Навпаки, мущині полишала ся досить велика свобода полових відносин: конкубінат і многоженство, а також і легкий розвід лишили ся звичайними явищами навіть по розширеню християнства". Не знаю, на чім опирає проф. Гр. своє твердження про незвичайну вірність українських жінок, бо на звичаю паленя жінок по смерти мужа, навіть хоч би такий звичай був колись у нас, не можна оперти твердження про вірність жінки мужеві за життя, хиба, що спаленє живцем було би карою за невірність, чого не бачимо ніде на світі. Натомість твердження про дозволений конкубінат і многоженство, оперте, здасть ся, тільки на свідочстві найстаршого літолису про конкубінат та многоженство у князів Святослава та Володимира, не вказує ще на загальне правило і загальний народній звичай. За те проф. Гр. не звернув уваги на таке важне явище староруського семейного життя, як снохацтво, нерозлучне з інституцією великої родини, в якій аж надто часто заходила потреба женити малолітніх синів з дорослими дівками чужих родин для придбання жіночої робучої сили, а в таким разі батько родини бував просто змушений для таких невісток ставати мужем. Явище снохацтва заховало ся майже до наших днів іще декуди в Гуцульщині, спричинене тут головно феноменальною плодючістю гуцульських жінок, із яких деякі протягом свого життя родили по 15—20 дітей, що вимагало в хаті численної жіночої обслуги. Факт снохацтва зазначений уже в найстаршій літописі в характеристиці життя деяких українських племен.

Не зовсім ясно виложена в „Очерку“ також генеза українського села. Села являють ся на Україні дуже давно, бо про них знає вже найстар-

ший літопис, але ми не знаємо докладніше нічого про склад і організацію тих сіл. Сільська громада, що в „Рускій Правді“ виступав під назвою „вервь“, значить без сумніву адміністративну збірну одиницю, розложену на обмеженій території; на се вказувало би слово „вервь“ = шнур, яким міряно границі. Принаймі що до Галичини можна сказати майже на певно, що найдавніші села складали ся з дворищ, розкиданих на досить значнім просторі землі, а новіші села повстали аж протягом XV—XVI в. під впливом польської колонізації, повстання панських дворів та панщизняних відносин, для яких потребою було мати селянство при купі, близько двора або фільварку.

Зміст „Очерка“ по поділу самого автора розпадаєть ся ось на які групи: Розділи V—VIII містять огляд державної організації українського народу аж до її упадку, розділ IX—XIII показують жите українського народу в складі сусідніх держав, Литви та Польщі, в розділах XIV—XXI представлено „історію боротьби укр. народа з ненависним суспільним та економічним устроєм, що змагала до його розваленя та реформи суспільних відносин відповідної до народніх ідеалів суспільної справедливости“, а нарешті розділи XXII—LXX представляють історію українського відродженя в XIX в., що „викликало а до нового життя народні змаганя і прояснило їх світлом постулових ідей сучасного культурного руху“. (Очеркъ, ст. 16—18). Ця історична схема відповідає для першої групи параграфам 17—40, для другої 41—60, для третьої 61—104 а для остатньої 105—710 „Ілюстрованої історії України“. Не зупиняючи ся довше при попередніх віках я скажу ще лиш дещо про представлене історії XIX в. в обох історичних нарисах автора.

ХІІІ. Девятнадцятий вік.

Порівнюючи остатні розділи обох праць, а власне параграфи 10—110 „Ілюстрованої історії України“ і розділи 28—30 „Очерка“, бачимо хід думок майже однаковий і декуди навіть однакові вислови й однакові помилки. Не можна сказати, щоб автор у тій частині своєї праці добре опанував дуже багатий предмет, бо більше як ціле століття дуже оживленого розвою українського народу. В обох викладах видно щось немов поспіх і втому. Певна річ, не пропущено нічого важнішого, хоч і не дано майже нічого нового супроти дотичних спеціальних дослідів та публікацій. При тім тут більше, як у попередніх розділах чується перевага розумованя над фактичним матеріялом. Надто російський „Очеркъ“, як і слід було ждати, мав в тій частині сильну апольоґетичну зафарбу, звертаючи пильну увагу на переслідуваня української мови, письменства та національності з боку російського уряду. Не уймаючи вартости праці проф. Грушевського позволю собі зазначити деякі фактичні помилки в тих остатніх частях обох його праць. І так на ст. 526 „Ілюстр. історії Укр.“ мабуть через помилку сказано, що Шевченко 1845 р. дістав посаду при київськїм університеті. На ст. 527 неправдиво подана дата грудневого вибуху в Петербурзі на р. 1826, коли він став

ся 1825 р. Не можна назвати правдивим твердження автора, буцім то до Шевченка в 40-их роках доходили відомости про давнійше тайне товариство „Соединенныхъ Славянъ“ і навіть про сучасне йому „Кирилс-Методієве братство“. Не можна признати правдивим твердження на ст. 528, буцім-то всім арештованим і покараним членам „Кирило-Методієвого братства“ заборонено писати; ця заборона, з особистої волі царя Николая, діткнула тільки одного Шевченка тай то фактично майже ніколи не була виконана.

Не зовсім вірно представив проф. Гр. справу Галицько-руського освітнього товариства з р. 1816, буцім то воно „було засноване і скоро заглохло“ (ст. 528), коли з доступного йому жерела автор міг переконаватися, що товариство фактично не було завязане, отже й не могло занидіти, а незавязане його не можна покласти в вину його ініціаторів. (Матеріяли до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX в. Львів 1902, ст. 258—276). Невластиво називає автор і в російськiм і в українськiм викладі руське політичне товариство 1848 р. „Головною Радою“, коли воно мало назву „Руска Рада Головна“. Невластиво також говорячи про збір руських учених 1848 р. він кладе засноване „Матиці“ між домаганнями того збору (ст. 530), бо збір фактично оснував се товариство. Не можна сказати, щоб автор угадав добре настрої австрійського уряду, пишучи на тій самій ст., що „добрі заміри австрійських правителів помогти розвоєви українського народу (в р. 1848) переважно не здійснили ся“. Жадне австрійське правительство з тих, які за чергою кермували Австрією в рр. 1848—50, не мало спеціальної преділекції до Русинів і не дурило їх ніякими обіцянками, яких би потім не додержало. Не можна назвати влучним висловом, коли на ст. 531 автор, говорячи про час після кримської війни в Росії твердить, буцім то „пра-

ительство само взяло ся реформувати старі, пережиті форми життя“, коли de facto правительство тільки з тяжким опором уступало напорови обставин. Мабуть через помилку датує автор (на ст. 534) битву під Кенігрецом (Садовою) р. 1865; у російськiм „Очерку“ дата правдива 1866. Не можна сказати, щоб Антонович у 60-их рр. був співробітником галицьких українофільських часописів, бо одинокий його вірш „З колишнього“, друкований у „Меті“, дістав ся туди мб. без його відома і під псевдонімом.

В анальоґічних розділах російського „Очерка“ варто зазначити характеристику поезії Шевченка, якого автор не зовсім властиво називає „ліричним поетом“, немов би не признаючи йому також епічного таланту. „Його творчість — пише проф. Гр — се творчість народа, який відразу, без посередніх ступнів доступив високого інтелектуального розвою та індивідуальної свідомости і злучив у своїх творах безпосередність народньої поезії зі свідомістю літературної творчости“ (ст. 428). Не можна сказати, що ся характеристика хибна, але се певно, що вона не дуже ясна. На ст. 431 автор говорить про „тривкі звязки українства з поступовими великоруськими течіями“ в початку 60 их рр. На мою думку ті звязки були виключно особистого характеру, дуже нечисленні і в додатку зовсім не тривкі. Помиляєть ся автор на ст. 437 пишучи, що „Вагилевич не витерпів переслідувань (руських духовних властей, чи чийх інших у 40-их рр.) і погіб“, коли відома річ, що він перейшов на протестантизм, оженив ся і прожив займаючи ся многосторонньою науковою працею аж до р. 1866. Помилкою сказано на ст. 444, що „Вечерницѣ“ „не просуществовали и года“, коли вони виходили повні два роки. Зовсім незрозуміла фраза про Куліша з епохи 60 их і 70-их рр., буцім то „на немъ почили слова украинскаго возрожденія, кружка Кирилло-методіевцевъ, Шевченка и

„Основы“, которой онъ являлся представителемъ“ (ст. 446). Мабуть через помилку зачислено до праць київського відділу російського „Географ. Общества“ видане „Труды экспедиции въ Югозападный край“, себто матеріяли зібрані П. Чубінським і видані в Петербурзі ріжними редакторами (Костомаровом і Гільдебрандтом).

Недокладно характеризує проф. Гр. діяльність Драгоманова, говорячи про нього (Очеркъ 453—4), що він був „неустаннымъ и очень рѣзкимъ проповѣдникомъ европеизаціи, народовства и украинофильства, сообщенія ему прогрессивнаго характера, соціального содержания въ духѣ умѣреннаго („постепеновскаго“) соціализма“. Ся характеристика і неясна и неправдива, бо Драгоманов ніколи не проповідував соціалізму, а ще до того й ступневого, але в „Громаді“ (Переднє слово) виступив виразно під знаменем анархізму, а до европеізаціі закликав не тільки українофільство, але також усі російські партії. Недокладно сказано також про те, що стало ся у Львові в остатнім році XIX. в., коли, як твердить автор, „могло произойти слѣяніе народовцевъ съ радикалами“ (ст. 455). Діло було таке, що деякі визначні сили (я, Охримович та Евген Левицький) відступили від радикальної партії і вплинули на ядро народної партії так, що воно згодило ся на зміну програми в дусі постулятив радикальної партії, і виступило від тепер під назвою „національно-демократичної партії“, радикальна-ж партія лишила ся й далі при своїй програмі та існує й доси.

XIV. Закінчеє.

На закінченє сих критичних уваг, диктованих *sine ira et studio* не для вменшеня заслуг проф. Гр., а в інтересї історичної правди та науки, скажу ще декілька слів про мову та стиль автора сих історичних праць. Проф. Груш. належить без сумніву до найплодивітїйших і найрухливійших письменників сучасної України, а крім наукової та публіцистичної праці змушений обставинами присвячувати багато часу та заходів різним освітнім організаціям, у яких він майже скрізь займає визначне місце. Він не тільки авторитетний історик та університетський професор, але також редактор та співробітник численних наукових та літературних видань, голова різних товариств та комісій, і в тих товариських організаціях не втомний ініціатор та дуже тямучий дискутант. Сума духової праці, яку вкладає в своє житє сей незвичайний чоловік, мусить наповняти подивом кожного, особливо такого, що мав нагоду пізнати його ближше. Треба додати, що проф. Гр. зовсім не тип ученого в роді німецьких професорів, який знає тільки свою спеціальність і поза нею лише мінімум людського життя; навпаки проф. Гр. знаменитий організатор, а агітатором стати не дозволяє йому тільки його незвичайно бистрий, практичний розум, що хоронить його від усякого запалу та того, що Ро-

сіяни називають „увлеченіє“. Тій психічній вдачі нашого автора відповідає також його стиль, який можна назвати „холодною прозою“. Автор кладе головну вагу на аналізоване історичних явищ, але не має дару ґрупованя історичних фактів; от-тим то при всій глибокій обдуманості його пляну важні історичні події, а ще більше визначні історичні діячі тонуть у масі подробиць та розумовань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостей своїми розумованями та комбінаціями, іноді не зовсім щасливими. До властивостей його стилю належить перевага абстрактів над конкретними словами, навіть іноді з насилуванем звичайної мови, прим. коли на ст. 534 „Ілюстр. історії“ про москвофільський орган „Слово“ каже, що воно 1866 р. (в друку 1865) виступило „з новим політичним сповіданем“ зам. з „новою політичною сповідю“ або заявою, або коли на ст. 529 уживає слова „розділене Галичини“ зам. поділ Г. Не вважаючи на довголітній побут у Галичині автор і досі не може позбути ся в своїй українській мові русізмів; наведу їх рядок лиш із остатньої часті „Ілюстр. історії“: „на місце того аби переробляти“ (ст. 523) сказано зам. українського „замість переробляти“; „заглохло“ (ст. 528) зам. заниділо; „укр. стихі.“ зам. укр. елементу (тамже); „під началом“ (ст. 531) зам. під властю; „на ділі“ (тамже) зам. справді, фактично; „венгерське повстанне“ (ст. 534) зам. угорське; „на яких посилав ся“ (ст. 535) зам. покликав ся; „як небудь“ (ст. 538) зам. укр. хоча; „приток духових сил“ (ст. 539) зам. прилив д. с.; „найбільш прикре, найбільш живі“ (ст. 546) зам. найприкрійше, найживійші; „більш поступові“, „більш помірковані“ (тамже) зам. поступовійші, поміркованійші; „одмітити“ (ст. 543) зам. зазначити; „більш гострий“ (ст. 544) зам. острійший. Попадають ся й польоніزمи в роді „проторював собі дороги“ (ст. 540)

зам стелив, або рсбив, або мостив; „на яловім ґрунті“ зам. неврожайнім або мало плодючим — яловий по ґуськи знач. jodłowy. Та найприкрійшим явищем в українськiм, а подекуди також і в російськiм викладі нашого автора треба вважати численні анаколюти, перескоки в складні з одної конструкції в другу. Наводжу тут колекцію вибрану з останніх 20 сторiн „Ілюстр. історії України“. І так на ст. 522 читаємо: „Енеїда Котляревського... відкривало дорогу“ і т. д; ст. 523: „дивили ся на свою народність як нецивілізовану масу“ (пропущено „на“), позбавлену всяких засобів культурних, засуджених на те, щоб користувати ся духовими засобами своїх культурнійших сусідів“; ст. 524: „відносини до народніх мас, його потреб і інтересів“; ст. 538: „з кількома молодшими товаришів“; ст. 545: „настрій правительственних сфер, що устами міністра зазначило своє становище“. Можна ба вважати се все за друкарські помилки, яких і поза сим стрічаємо дуже багато і то не раз дуже прикрих, прим. на ст. 539, де в однім реченю читаємо: „займаючи ся і етнографію (!), і мовою, він мов (!) часами й суспільну закраску“, або на ст. 549: „розірвали сю стілку (!), сю угоду“; та про те все таки се свідчить про надмірний поспіх у продукції автора, який не може виходити на її користь.

Отсі критичні уваги, якими я зважив ся поділити ся з ширшою публікою, нехай будуть доказом того, що глибоко поважаючи автора сих праць і бачучи в ньому одного з визначних двигачів нашої національної ідеї, я старав ся вникати в суть і основи його праці, не легковажучи собі нічого в ній і не замикаючи очий ані на її високі прикмети, ані на деякі слабші сторони. Кольосальна праця, яку рік за роком викладає проф. Грушевський перед українську публіку, варта того, щоб приймати її з належною увагою, тим більше, що вона побудована на таких міцних і

широких основах, яким не страшна ніяка критика. Що в такій кольосальній будівлі тут і там являють ся і ще являть ся деякі хиби та недогляди, се річ неминуха у всякім людськім ділі. Повний образ історичного розвою українсько-руського народа, який задумав дати і фактично дав уже в значній часті проф. Грушевський, се поява так важна в нашім національнім житю, що кожний крок її повинна освічена громада слідити з найбільшою увагою. Тому думаю, що мої критичні уваги, хоч не обіймають цілості історичної будівлі вченого професора, а торкають ся тільки деяких питань більше з літературного, як із тісно історичного погляду, будуть початком та імпульсом до дальшої дискусії, яка може вийти на користь і самого автора і його праці, і духового розвою всеї нашої суспільности.

Писано в жовтні 1911 р.

II. СКИТИ й СКИТІЯ.

ІСТОРИЧНІ ОПОВІДАННЯ ГЕРОДОТА.

ВЪВЕДЕНІЕ
КЪ СЪВѢЩАНІЮ
О ПРАВОСЛАВІИ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

Побутови Скитів на території теперішньої України присвятив проф. М. Грушевський ст. 80—90 першого тому своєї просторої „Історії України-Руси“. Сей уступ, написаний зі значним науковим апаратом, містить огляд скитських племен, рішенє питаня про національність Скитів і образ їх побуту, релігії та державного устрою. Головним жерелом для сего уступу історії являється Геродот; пізнійші письменники в порівнянню з ним дають дуже мало, звичайно принагідних звісток.

Не вважаючи на весь науковий апарат, який приложив проф. Грушевський до прослідження скитського епізоду в історії нашої території, треба сказати, що на таким скупім місці, яке присвячено Скитам у його викладі, він не здужав докладно передати і критично обробити все те, що подав про Скитів Геродот. На се треба було далеко більше місця і спеціального дослідю, а се очевидно могло й не лежати в пляні його курсу. Роздививши ся в тих звістках, які подав Геродот про Скитів у своїм будь що будь неоціненім творі я дійшов до переконаня, що поданє тих звісток у перекладі на нашу мову може зацікавити навіть ширшу публіку, а фаховим історикам, які в своїх компендіях опирають ся головню на новійших працях спеціалістів, а рідко

коли заглядають до старих жерел, можуть подати більше наукового матеріалу і насунути більше критичних уваг, ніж се може вчинити не особливо докладний і далеко не наглядний виклад проф. Гр.

Подаю дотичні уступи Геродотового оповідання в перекладі з німецького перекладу бібліотеки Рекляма,¹⁾ порівнюючи в важніших місцях німецький переклад із грецьким текстом тайбнерівського видання.²⁾ Користуючи ся сим остатнім виданєм я подаю декуди в нотках під текстом пояснення, особливо географічних назв, а надто подаю в увагах ті місця з викладу проф. Грушевського, де він неповно або недокладно використав Геродота.

I. Скити в Азії 633 р. пер. Хр.

Перша звістка, яку подає Геродот про Скитів, міститься в першій книзі його історії (Кліо, розд. 103—106). Читаємо там про медійського короля Кіаксара, який власне облягав Нініве, коли „на нього вдарило велике військо Скитів. Їх провідником був скитський король Мадія, син Прототії. Вони впали до Азії переслідуючи втікачів Кіммерійців, яких прогнали з Європи, і так зайшли до медійського краю.

104 Від озера Мевтіди до ріки Фазіса і до краю Кольхів лежить дорога 30 днів ходу для міцного чоловіка, а з Кольхиди до Медії вже не дуже далеко, бо ділить їх тільки один народ Саспейрів; пройшовши його доходить ся зараз до Медії. Але Скити вдерли ся до Азії не з сего боку, тільки пішли горішньою дорогою, далеко дальшою, маючи кавказькі гори по правій руці. Там зустріли ся Меди зі Скитами, були побиті

¹⁾ N. 2201—2203. Die Geschichten des Herodotos übersetzt von Friedrich Lange, neu herausgegeben von Dr. Otto Güthling. Erster Teil. Leipzig, без означення року друку.

²⁾ Herodotos für den Schulgebrauch erklärt von Dr. K. Abicht. Zweiter Band. Buch III. und IV. Leipzig 1862.

і стратили панованє, а Скити заняли цілу Азію¹⁾.

105. Відси пішли в напрямі до Єгипту, а коли дійшли до палестинської Сирії, вийшов проти них єгипетський король Псамметих і склонив їх просьбами та дарунками, що не пішли далі. Вертаючи назад вони дійшли до сирійського міста Аскальона, попри яке їх велике військо перейшло не зробивши нікому шкоди. Тільки не-многі лишили ся і сплїндрували храм Афродити Уранії. Маю відомости, що сей храм був найстарший з усіх храмів тої богині; бо храм у Кипрі був заснований із сего храма, як говорять самі Кипрійці, а також храм у Китері за-снували Фенікійці, що походять із Сирії. Отже-ж тих Скитів, що сплїндрували храм, і їх потом-ків на вічні часи покарала богиня хворобою мужоженства (гермафродитизму) Се початок тої хвороби, говорять Скити, і кождей, хто прийде до скитського краю, може побачити, як виглядають між ними ті, яких вони називають „ена-рами“.

106. Скити були панами Азії протягом 28 літ, пустошили та нївечили все силою та зу-хвальством. Бо крім данин мусїв кождей давати їм те, що наложили на нього, а не задоволяючи ся тим вони ходили по краю і грабували в кож-дого все, що тільки мав. Нарешті Кіаксар і його Меди запросили найбільшу часть Скитів у гостину, підпоїли їх і повбивали. Огак відібрали Меди знов у свої руки панованє над усіми на-родами і підчинили собі також Ассирію крім ва-вилонського краю. А Кіаксар умер бувши коро-лем 40 літ, вчисляючи в те й часи Скитів:

¹⁾ Розумієть ся, не всю Азію в буквальнім значіно але тільки т. зв. Передню Азію на правім березі Горіш-нього Евфрата. І. Ф.

II. Скити в боротьбі зі своїми слугами. (Книга IV. розд. 1—4)

1. Коло р. 633 пер. Хр. завоювали Скити, переслідуючи Кіммерійців, цілу передню Азію. Тут одначе панували вони лише 28 літ. Вернувши по так довгій часі до своєї вітчизни, вони наскочили на боротьбу, якої не наділи ся. Показало ся, що скитські жінки, не можучи дочекати ся своїх мужів, почали жити зі слугами.

2. Скити мають звичай осліплювати своїх слуг задля молока, що є їх головним напоєм. Се молоко вони добувають ось як: Беруть кістяні дмухавки подібні до сопілок, і втикають їх кобилам у самицю, і поки один дме, другий доїть кобилу. А роблять се ось чому: від дмухання надуваються ся жили у кобили, і молоко випливає з цицьок. Видоївши молоко зливають його в деревляні шапки, а докола шапків ставлять осліплених слуг, що мають колотити молоко. Те що виступав на верх, збирають, і се у них найліпший присмак а те, що лишається в споді, се послід. Тому й осліплюють Скити всіх невольників, бо вони не рільники, лише пастихи.

3. Від тих слуг і від скитських жінок виросло молоде покоління, а почувши, що вертають їх пани з краю Медів, виступили проти них. Посеред усього вони перекопали край, викопавши широкий рів від таврійських гір аж до Мевтійського озера, рів величезний; коли ж про те Скити наперли, виступили проти них і почали бити ся. По кількох битвах, у яких Скити не могли здобути переваги, один із них промовив: „Що нам робити, скитські мужі? Воюючи з отсими нашими слугами ми ослаблюємо самі себе, бо нас робить ся менше, а вбиваючи їх ми зменшуємо число своїх слуг. На мою думку покиньмо списи та луки, а візьмім кожний батіг, і вдармо на них. Бо поки вони бачуть

нас узбровних, уважають нас рівними собі; коли-ж побачуть, що ми замість зброї маємо на них батоги, то почують, що вони наші слуги, а почувши се, не встоять на місці“.

4. Почувши се Скити зробили так. Перелякані сим противники забули про боротьбу і повтікали. Оттак після панованя в Азії, прогнані відтам Медами, вони вернули до своєї вітчизни.

III. Початки Скитів. (Кн. IV., р. 5—10).

5. Скити оповідають, що їх народ наймолодший зі всіх і повстав ось як. Коли земля була ще зовсім пуста й порожня, з'явився перший чоловік на імя Таргітай. Його родителями були — не вірю сему, але вони говорять — Зевес і дочка ріки Бористена. У того Таргітая були три сини: Ліпоксаіс, Арпоксаіс і наймолодший Каляксаіс⁴⁾. При них упали з неба золоті знаряди, плуг і ярмо, сокира та чаша, упали в Скитії. Найстарший побачив їх перший, приступив і хотів узяти, але золото пекло його, коли наблизився. Він відійшов, а по нїм прийшов другий, та йому було те саме. Сим обом спротивилося пекуче золото. Коли-ж надійшов третій, наймолодший, золото не пекло його, і він заніс його до свого дому. Тому й уступили йому старші брати і віддали ціле панованє наймолодшому.

6. Від Ліпоксаіса пішли Скити, що називаються родом Авхатів, від середущого Арпоксаіса пішли Катіари та Траспійці, а від наймолодшого пішли Скити королївські, що називаються Паралятами. Усім їм одначе спільне імя Ско-

⁴⁾ Приставка ксаіс у сих іменах — не що нише, як іранське *khshaia*, індійське *кшатрія* — пан. Пор. М. Грушевський, Історія України-Руси I, 85. Сї імена належать до доказів іранського походження Скитів. — І. Ф.

лоти від Сколота, їх короля, а Греки прозвали їх Скитами.

7. Так оповідають Скити про свій початок. А від того початку, від їх першого короля Таргітая, аж до нападу Дарія на їх край минуло 1000 літ, не більше. А те святе золото бережуть їх королі дуже старанно і кожного року роблять йому честь великими жертвами. А хто би, маючи у себе те святе золото, заснув підчас празника під голим небом, сей по віруванню Скитів не доживе року. Такому⁵⁾ вони дають стільки землі, скільки може за один день обїхати конем. А що край у них такий великий, то Коляксаїс зробив із нього три королівства для своїх синів, а з них найбільше те, в яким бережить ся святе золото. Що-ж поза ними лежить на північ, по за їх крайньою границею, сего ніхто не може ані побачити, ані пройти задля незліченого піря, що літає в повітрі; те піре заповняє землю й повітре і не дає видіти нічого⁶⁾.

8. Се оповідають Скити про себе самих і про край по за ними; але Греки, що живуть над Повтом, оповідають, що коли Геракль гнав Геріонові воли, прийшов також до того краю, де тепер живуть Скити і де тоді була ще пустка. Його напала тут велика буря з морозом, і він заснув обтуливши себе своєю львиною шкірою, а свої коні випрягши пустив на пашу, та з божого допусту вони щезли.

9. Прокинувши ся Геракль почав шукати їх і пройшовши всю околицю зайшов до краю Гилеї (лісового). Тут у одній яскині знайшов дивогляд, пів дівчини, а пів змиї; верхня половина висше сидження мала жіночу подобу, а долішня гадючу. Побачивши її Геракль зачудував ся і запитав її, чи не бачила його коний. Вона від-

⁵⁾ Scil, що має у себе святе золото. — І. Ф.

⁶⁾ Очевидно мова тут про густу снігову метелицю яка не дозволяє бачити нічого. — І. Ф.

повіла, що вони в неї, але вона не віддасть їх йому, поки він не проспить ся з нею. За сю ціну Геракль проспав ся з нею. Та вона не хотіла віддати коний, бажаючи мати його ще довше у себе, хоч він рад був увільнити їх як найшвидше. Нарешті вона віддала йому їх і сказала: „Ті коні, що прийшли сюди, я вратувала, а ти відплатив ся мені за їх ратунок, бо маю від тебе трьох синів. Скажи ж, що маю зробити з ними, коли доростуть? Чи дати їм тут оселі, бо власть над сим краєм у моїх руках, чи вислати їх до тебе?“ На се він мав відповісти: „Коли хлопці доростуть, зроби ось як, і не вхибиш. Хто з них натягне отсей лук і ось так опереже себе отсим поясом, сей нехай живе в сьому краю. А хто не зможе зробити сего, того вишли геть із краю. Коли зробиш се, доживеш і сама радости, і вчиниш мою волю“.

10. При сьому він нап'яв лук а мав їх доси при собі два, і показав їй пояс, а потім дав їй лук і пояс, на яким колодкою присилена була золота чаша, і пішов геть. Коли ж у неї родили ся сини і доросли, вона на сам перед подавала їм імена, назвавши одного Агатирсом, другого Гельоном, а наймолодшого Скитом; потім сповняючи наказ їх батька вчинила те, що їй було велено. Ані Агатирс, ані Гельон не могли доконати приписаної штуки, і віддалили ся з краю прогнані матір'ю; тільки наймолодший виконав усе і лишив ся в краю. Від того Скита, сина Гераклевого, з давен давна походять скитські королі, а з Гераклевої чаші носять Скити на своїх поясах чаші ще й до сего дня. Так оповідають Греки, що живуть над Понтом.

IV. Скити й Кіммерійці. (Кн. IV., розд. 11—12)

11. Є одначе ще инше оповіданє, з яким і я згоджую ся найбільше. Коли кочові Скити, що жили в Азії, були війною виперті Массагетами, перейшли через ріку Аракс до краю Кіммерій-

ців. Бо де тепер живуть Скити, се вперед був край Кіммерійців. Коли Скити наперли, Кіммерійці бачучи велике військо, почали радити раду. Погляди роздвоїли ся, і кожда сторона впи-рала ся при своїм, а погляд королів був найліпший. Думка народа була така, що найліпше вступити ся геть і не наражувати ся на небезпеку перед перемогою; королі одначе стояли на тім, що треба боронити краю від напасників, хоч житє, хоч смерть. Але народ не хотів піддати ся королям; одна часть постановила уступити не добуваючи меча і лишити землю ворогови, нато-місь королі воліли улягти і згинуті в своїй віт-чині і не тікати з народом, міркуючи, що тут їм доси було добре, а коли втечуть зі своєї вітчи-ни, жде їх багато лиха. Повстала велика коло-тнеча, а що обі сторони були однаково сильні, прийшло до бою. Кіммерійський народ похоро-нив усіх тих, що впали в тім бою, над рікою Ти-ресом, і їх могилу видно ще й доси; потім усі вийшли з краю. Тоді прийшли Скити, і обняли пустий край у посіданє.

12. Іще й доси в скитському краю стоїть кіммерійський замок і кіммерійська пристань; одна околиця зветь ся й доси Кіммерією, так само й Босфор зветь ся кіммерійським. Певна річ, що Кіммерійці від Скитів утекли до Азії і осіли на півострові, де тепер грецьке місто Сі-нопе. Про Скитів знаємо також, що вони в по-гоні за Кіммерійцями зблудили з дороги і впали до краю Медів. Бо Кіммерійці тікали все понад море, а Скити гонячи за ними лишили Каказ по правій руці і пустили ся в глук краю, поки не дійшли до Медії¹⁾.

¹⁾ Пропускаю дальші розділи 13—16, у яких Геро-дот оповідає про старого вже тоді поета та подорожни-ка Пітея з Проконнезу та його поему „Край Арімаспів“ із якої подає деякі подробиці, що не належать тут до річи. — І. Ф.

V. Розселенє Скитів. (Кн. IV., р. 17—21).

17. Біля пристані Бористенітів, що лежить майже в самій середині морського побережя, до якого притикає Скитія, живуть перші Калліпіді, себ-то грецькі Скити, а висше них инший народ прозвищем Алязони. Ті й Калліпіді мають зрештою ті самі звичаї, що й Скити, але сїють збіжжє і їдять цибулю, чеснок, сочевицю та пшоно. Висше Алязонів живуть Скити орачі, що сїють збіжжє не для своєї поживи, лише на продаж. Ще далі на північ живуть Неври, а поза ними далі на північ безлюдна пустиня, скілько нам відомо. Се ті народи, що живуть над Типасом (Богом,) на захід від Бористена.

18. Але перейшовши Бористен від моря перша лежить Гилєя, лісова країна, а далі живуть Скити земледільці, яких Греки, що живуть над Гипанісом, називають Бористенітами, а самі вони зовуть себе Ольбіопольцями. Ті Скити земледільці живуть на просторі трьох днів дороги на схід аж до ріки, що називаєть ся Пантікап. На північ пливучи горі Бористеном їх край тягнеть ся 11 днів дороги; потім іде пустиня на великім просторі, а за тою пустинею живуть Андрофагі, людоді, — се окремий, не скитський народ. Поза ними далі на північ уже справжня пустиня, в якій не живе жаден народ, скільки нам відомо.

19. Але на схід від Скитів рільників, коли перейти ріку Пантікап, живуть уже Скити кочовники, що ні орють ні сїють. Уся та країна без дерев, окрім Гілеї. А ті кочові Скити заселяють край на 4 дні дороги аж до ріки Герроса.

20. За Герром лежить т. зв. королівська Скитія, в якій живуть найчисленнійші і найхоробрійші Скити, що инших Скитів вважають своїми слугами. Вони живуть на південь аж до Таврії, а на схід аж до перекопу, який зробили си-

ни осліплених слуг, і аж до пристаї над Меєтідією, що зоветься Кремні; часть їх живе аж до ріки Танаїса. В краю на північ по за королівськими Скитами живуть Мелянхляїни (чорні плащі), — окремий народ, не Скити. А поза Мелянхляїнами багна та безлюдна пустиня, скільки нам відомо.

21. Коли-ж перейдемо Танаїс, то там уже не Скити, але край належить до Савроматів, які живуть від затоки йозера Меєтїди на північ на просторі 15 двїв дороги, на якій нема ані плодючих, ані диких дерев. По за сими в другій країні живуть Будїни, яких край густо покритий усяким деревом. А по за Будїнами на північ лежить з разу пустиня, широка ба 79 днів дороги

VI. Скити-кочовники. (Кн. IV, р. 40).

46. Море Гостинне (Pontos Euxēinos) має над собою найдикїйші народи з усіх країв, з виємком народа Скитів. Бо-ж не можемо вказати ані на один народ по той бік моря, який би визначав ся розумом, ані не знаємо з тих околиць хоч би одного мудрого чоловіка, винявши народ Скитів і Анахарзіса. А народ Скитів здобув ся на винахід такий розумний, що в цілім світі не знайдеш розумнїйшого, скільки нам відомо. Все инше не таке особливе, але найбільший їх винахід той, що жаден чоловік, який їх зачепить, не втече від них, і ніхто не в стані спіймати їх, коли самі не хочуть дати спіймати себе. Бс-ж люди у яких нема ані міст, ані укріпленнь, але всі мають рухомі доми, всі їздять на конях і стріляють із луків, жиють не з рільництва, а тільки зі скотарства і мають свої помешканя на возах, не можуть бути иншими, як тільки непоборними, тому, що тяжко довести їх до рукопашного бою.

VII. Ріки Скитїї. (Кн. IV, р. 47—58).

47. Се їх винахід; але їх край дуже відповідний до того, і їх ріки помічні їм у тім. Бо їх

край — велика рівнина і дуже богата травною, добре наводнена і перерізана ріками, яких не о много менше, як каналів у Єгипті. Назву лише найзначніші між ними, доступні для плавби кораблів від моря. Поперед усього Істер (Дунай) з п'ятьма устями, далі Тирас (Дністер) і Гипаніс (Бог) і Бористен (Дніпро) і Пантікап і Гипакир і Геррос і Танаіс (Дон). А їх біг ось який :

48. Істер, се найбільша ріка, про яку знаємо, і однаково велика літом і зимою. Се перша ріка на захід у скитському краю і найбільша тому, бо в неї вливають ся також інші ріки, що роблять її такою великою. Поперед усього через скитські краї йде п'ять рік: одна, яку Скити називають Пората⁷⁾, а Греки Пирет; потім Тіарант і Арар і Напаріс і Ордесс. Перша з тих рік велика і пливе зі сходу та зливає свої води з Істром; друга Тіарант далі на захід, троха менша; Арар і Напаріс і Ордесс плывуть між тими обома і впадають до Істра.

Огсі самородні ріки скитські доповняють Істер, а з краю Агатирсів пливе ріка Маріс⁸⁾ і впадає до Істра.

49. А з гір Гемоса (Балкана) збігають три інші великі ріки на північ і впадають також до Істра: Атляс і Аврас і Тібізіс. Але також через Тракію і через тракійський народ Кробізів плывуть ріки Атрис, Ноес і Артанес, і впадають до Істра. Також від Пайонійців із гір Родопи виходить ріка Скіос⁹⁾, переходить через Гемос і впадає до Істра. А від Іллїрійців випливає ріка Анїр, збігає на рівнину Трібаллії і впадає до Бронга¹⁰⁾, а Бронг до Істра. І так Істер приймає а їх обі,

⁷⁾ Теперішній Прут.

⁸⁾ Тепер Марош у Семигороді.

⁹⁾ Тепер Іскер.

¹⁰⁾ Анїр і Бронг — правдоподібно тепер сербська Морава, в яку спливають ся дві ріки.

вони дуже великі. Також із краю Омбриків виходить ріка Карпіс і ще інша ріка Альпіс, пливають на північ і впадають також до нього. А Істер пливе поперек цілої Європи, починаючи від Кельтів, найдальшого народу Європи на захід, сусідного з Кинетами. Отак він пливе через цілу Європу і доходить нарешті до межі скитського краю¹¹⁾.

51. Істер, се отже перша ріка в скитському краю. За ним іде Тирес. Сей пливе з півночі і випливає з великого озера, що творить границю між краєм Скитів і Неврів. При його устю живуть Греки, що зовуться Тирітами¹²⁾.

52. Третя ріка Гипаніс випливає в Скитії, також із великого озера, над яким пасуться дикі білі коні, і се озеро зовсім справедливо називають матір'ю Гипаніса; з нього отже випливає Гипаніс. Сама ріка коротка; на продовженню пяти днів дороги вона солодка, але потім, чотири дні дороги від моря, страшенно гірка, бо в неї вливається вода з гіркого жерела, така гірка, що хоча жерело зовсім не велике, псує всю ріку, хоч дуже велику. Се жерело лежить на границі краю Скитів-рільників і Алязонів, а назва жерела, так само як і околиці, в якій воно випливає, звучить по скитійськи Еksamпай, по грецьки святі дороги.

В краю Алязонів Тирес і Гипаніс зближують ся один до одного, а по тім один загинає в той бік, а другий у сей бік, і віддаляють ся від себе.

53. Четверта ріка, Бористен, се найбільша між тими ріками після Істра, і на мою думку

¹¹⁾ Пропускаю розділ 50, у яким автор не зовсім раціонально доказує, чому Істер однаково великий зимою й літом.

¹²⁾ Істноване великих багон над горішнім бігом Дністра насуває можливість, що в часах Геродота ті багна справді ще були озером.

найплодовитіша не тільки між усіма скитськими, але також між усіма іншими ріками, крім Нілю в Єгипті; бо-ж ані одна інша ріка не вдержить порівняня з ними. А найплодовитішим являється Бористен тому, бо має найкрасші для худоби найкорисніші пасовиска і безперечно також найбільше і найліпших риб; його вода дуже солодка й чиста, коли в інших ріках вона мутна. На його берегах росте найкрасше збіжжя, а де не сїють збіжжя, дуже висока трава. При його устю виростає сама собою величезна скількість соли, а солонна вода достарчає великих безкостих риб (осетрів), які насолують і називають антикеями, і інших подиву гідних продуктів. Його біг відомий аж до краю Герросса, 40 днів плавби в напрямі на північ¹³; через які народи він пливе в своїм горішнім бігу, не може сказати ніхто. Правдоподібно одначе, що він пливе через пустиню аж до краю Скитів рільників. Бо ті Скити живуть на його берегах на просторі десяти днів плавби. Про сю одну ріку так само як і про Ніль не можу сказати нічого, з якого жерела вона випливає, і думаю,

¹³) У пр. Гр. і в німецькім перекладі стоїть цифра 14, коли натомісь у грецькім тексті виразно читаємо τεσσαράκοντα. Се дало пр. Гр.-му привід до зовсім хибного розуміння Геродотової географії Подніпров'я. На його думку відомости Геродота про біг Дніпра не доходили висше порогів, ані навіть до порогів (про Дніпрові пороги у Геродота нема згадки), а тому й ріку Герросс він кладе низше порогів. Приймаючи цифру 40 днів дороги горі Дніпром, при чім подорожні від Дніпрового устя йшли степом сухою дорогою навпростець на північ, минаючи пороги, вони могли за 40 день дійти до устя Десни, і се була би та крайня границя, до якої сягають відомости Геродота. В такім разі Герросс треба ідентифікувати з Десною, а сам погляд на мапу басейну Десни показує, що його горішна часть із допливом Сулою притикає до басейну Дону, з чого у слабо поінформованих Греків могло виробити ся понятє, що Герросс випливає з Дніпра і впадає до одного допливу Дону. — І. Ф.

що сего не знає ніхто з Греків. Бористен одначе допливши недалеко моря лучить ся з Гипанісом і вливаєть ся з ним разом у одно болотисте гирло. Ріг поміж обома тими ріками називаєть ся Рогом Гіпполея, і на ньому стоїть храм богині Матери; біля того храма над Гипанісом живуть Греки Бористенеїти. Стілько про ті ріки.

54. За ними єще пята ріка звана Пантікап. Вона йде також із півночи, з озера, а між нею й Бористеном живуть Скити-рільники. Вона впливає до краю Гилеї (Лісової землі), а пропливши її лучить ся з Бористеном.

55. Шеста ріка Гипакиріс впливає з озера, перепливає через край кочових Скитів і впливає до моря біля міста Каркинїта¹⁴⁾, обходячи з правого боку край Гилею й околицю, що називаєть ся Бігом Ахілля.

56. Сема ріка Террос відділяє ся від Бористена в тім місці, до якого відомий Бористен; в тій околиці він, Террос, відділяєть ся від нього і пливе до моря, творячи границю між краєм кочових Скитів і краєм королівських Скитів, впливає до Гипакира.

57. Осьма ріка нарешті Танаїс, пливе з далекої півночи і впливає з великого озера, а вливаєть ся ще в більше озеро зване Мевтідою, яке творить границю між королівськими Скитами й Савроматами. До сего Танаїса впливає ще инша ріка, що зветь ся Гиргіс¹⁵⁾.

58. Отсе найвизначнійші ріки скитського краю. А трава, що росте для скоту в скитському краю, найсоковитїйша з усіх трав, скільки їх знаємо; а що се так, можна пізнати з мяса того скоту.

¹⁴⁾ Теперішній Перекоп.

¹⁵⁾ Мб. тепер Донець.

VIII. Віра Скитів. (Кн. IV, р. 59—61).

Взагалі отже їх положенє дуже корисне, а їх обичаї ось які. З богів признають лише ось яких: Гістію (огнище) перед усіма, потім Зевеса й Землю, і вірять, що Земля — жінка Зевеса. По них Аполльона і небесну Афродіту і Геракля й Ареса. В тих богів вірять усі Скити, а королівські Скити надто приносять жертви також Позейдонови. Скитською-ж мовою Гістія називається Табіті; Зевеса дуже гарно, принаймні на мою думку називають Папай (отець), землю Апія, Аполльона Ойтозір, небесну Афродіту Артімпаса, Позейдона Тамімазадас. Образи або жертвовники або храми робити нема звичаю, хиба для Ареса.

60. Жертвоприношенє у всіх однакове і однакова служба богам, і відбував ся ось як. Звірина призначена на жертву, стоїть зі звязаними передніми ногами; той, що жертвує, стає за звіриною, потягне ззаду шнур і повалить звіря на землю, а коли сей упаде, він промовляє, що жертвує його богу. Тоді шнуром обкручує йому шию, втикає у шнур дрючок і стискає шию, доки звір не задушиться; при сьому він не запалює огню, не відправляє ніяких церемоній, не виливає води. А задусивши звіря і обдерши зі шкіри, починає варенє.

61. Та що в скитському краю страшенний недостаток дерева, то мясо варять вони ось яким способом. Коли з пожертвованого звіря зняли шкіру, відрізують мясо від костей і скидають його в котел, коли мають котел, що у них буває звичайно; їх кітли дуже подібні до лезбійських, тільки далеко більші; в ті кітли вкинене мясо варять на огні, який під кітлом розгнічують із костий жертвованого звіря. Коли ж у них під руками нема кітла, то складають усе мясо в черево жертвованого звіря, доливають води і розгнічують під ним огонь із костий. Кости го-

рять дуже гарно, а мясо обібране з костей, смакує дуже добре. І так скотина варить сама себе, а інші жертвовні звірі так само. Коли-ж мясо готове, жертводавець віддає перший шматок мяса і нутра богу, кидаючи ті шматки перед себе. Вони жертвують усяку скотину, а головно коні.

ІХ. Культ Ареса. (Кн. IV, р. 62).

62. Таким способом і такі звірі жертвують вони всім богам, лиш Аресови инакше. В кожній околиці на торговиці у них приготоване для Ареса ось яке святилище: накладено цілу гору вязанок хворосту, більше менше три стадії в довжину і три в ширину, а заввишки менше. На горі зроблена рівна чотирокутна площа; з трьох сторін боки стрімкі, а з одної бік похилий у гору. Кожного року вони довозять до тої купи 150 возів хворосту, бо під впливом непогоди купа все вменшаєть ся. На тім горбі в кожній околиці стоїть застромлений старезний зелізний меч, і се свята подобизна Ареса. Сему мечови вони що року приносять жертви, коний і иншу скотину, і жертвують йому далеко більше, як усім иншим богам. А з усіх ворогів, яких дістануть у неволю, жертвують кожного сотного чоловіка, не так як скот, але инакше. Вони кроплять йому голову вином, а потім ріжуть чоловіка над бочкою; сю бочку виносять на хворостяну могилу і виливають кров на меч. Винісши бочку на гору, вони біля могили відрізують кождому зарізаному чоловікови праве рамя з рукою і кидають у повітря. Тоді сповнивши решту святочних обрядів розходять ся; кожде рамя лишаєть ся там, де впало, а трупи окремо.¹⁷⁾

¹⁷⁾ У пр. Гр. сей уступ передано ось як: „Одиною святощею у Скитів був старий зелізний меч, виставлений на стосах прутя — символъ бога війни. Така

Х. Воєнні звичаї Скитів. (Кн. IV. р. 63—66).

63. От такі то їх жертви. А жертвувати свиний нема звичаю, бо Скити в загалі не держать їх у своїм краю.

64. А їх воєнні звичаї ось які: коли Скит убє першого мужа, то пє його кров. Скільки ворогів убє в битві, всіх голови приносить до короля; бо тільки той, хто принесе голову, має пай у здобичі, і инший ні. З голови він здирав шкіру ось яким способом: обкроює шкіру на голові довкола поза вухами, а потім узявши голову за волосє витрєсає її зі шкіри. М'ясо зі шкіри вишкробує воловим ребром і м'є руками, а вигарбувавши її так порядно вживає її як платка. Він прив'язує її до поводів коня, на яким їздить, і пишаєть ся нею; бо хто має найбільше таких платків, уважає ся найхоробрійшим чоловіком¹⁸⁾. Многі з них роблять собі навіть одєжу з таких шкір, зшиваючи їх так, як баранячі кожухи¹⁹⁾. Многі стягають також із правої руки вбитого ворога шкіру разом із нігтями і роблять із неї тули для стріл. А людська шкіра дуже міцна й блискуча, і перевисшає всі инші шкіри своєю блискучою білизною. Деякі здирають навіть шкіру з цілого тіла вбитого ворога, напихають її на деревляну куклу, і возять із собою на конях.

65. От такі в них звичаї. А з головами,

святощ була в кождім окрузі, і правлячи жертви виливали на сей меч кров жертвенної худоби й людей; з сотні взятих на війні в неволю жертвували одного, виливали його кров на той святий меч, а тіло розрубували й розкидали навколо". (ст. 87).

¹⁸⁾ Сей уступ у пр. Гр. переданий зовсім невірною, буцім то „шкури з голов ворогів (скальпи) уживались як окраси кінського убору". (Op. cit. ст. 87).

¹⁹⁾ І се місце у пр. Гр-го передано невірною, буцім-то „таким же способом (чи як скальп?) уживались часом і цілі шкури ворогів на різні воєнні прибори" (Op. cit. ст. 87).

не всіми, а тільки найгірших ворогів, вони роблять ось що: кождий обріже все, що низше брів, і очистить; коли се бідний чоловік, то обтягне череп зверху воловою шкірою, і вживає його так; коли-ж богатший, то обтягає його зверху також воловою шкірою, але позолочує в середині і вживає як пугар до пиття²⁰). Те саме чинять вони також зі свояками, з якими зайдуть у ворожнечу і яких побідять перед королем. І коли до нього прийдуть гості, для яких він має повагу, то він ставить перед ними ті черепи і оповідає йому при тім, що се були його свояки, і за що заворогували з ним, і як він побідив їх, — і се у них уважається правдивим героїством.

66. Але раз у кождім році старшина округа замішує в своїм окрузі збан вина з водою, і з того вина п'є кождий Скит, який убив ворога, а котрий не вбив ще ні одного, сей не дістає того вина, і сидить на боці без почести. І се для них найбільший сором. А котрий із них убив дуже багато ворогів, перед таким ставлять два пугарі, і він п'є з обох нараз.

XI. Ворожбити у Скитів. (Кн. IV, р. 67—69).

67. Ворожбитів між Скитами багато, і вони ворожать із вязанок вербових прутів ось як: приносять великі вязанки прутя, кладуть їх на землю, розв'язують, кладуть кождий прут окремо, і ворожать із того. Примовляючи вони складають пруди знов у купки і зв'язують знов у вязанки одну за другою. Се їх ворожба унасліджена від батьків, а Енарійці, мужожони, твердять, що одержали свою ворожбу від Афродіти. Вони ворожать із липової кори. Шматок липо-

²⁰) У пр. Гр-го сей уступ передано ось як: „З найбільш же визначних ворогів Скит робив чашу з черепа, і такі чаші, часом оправлені в золото, уживались з великою пихою“. (Op. cit. ст. 87).

вої кори такий ворожбит розрізує на троє, оплітає ті шматки поміж пальцями і розвиває їх знов, і потім вимовляє свою ворожбу.

68. Коли-ж у Скитів занедужає король, то велить покликати до себе трьох найвизначніших ворожбитів, і вони ворожать йому описаним способом. Звичайно вони звалюють вину хроби короля на сего або того з горожан, який несправедливо покляв ся на королівських домашніх богів. Бо у Скитів се загальний звичай заклинати ся королівськими домашніми богами, коли хто хоче зложити дуже тяжку присягу. В такому разі зараз беруть того, кого помовлено за фальшиву присягу, і ведуть перед короля, а коли він прийде, ворожбити говорять йому до очей, що з їх ворожби їм вияснило ся, що він фальшиво закляв ся королівськими домашніми богами і що задля того король занедужав і болить тяжко. Обвинувачений перечить і впевняє, що він не зложив фальшивої присяги. Коли король чує таке запевнене, велить привести ще кількох ворожбитів, а коли й ті повороживши обвинуватять його за фальшиву присягу, йому зараз відрізують голову, а його добром ділять ся ворожбити. Коли-ж більшість ворожбитів оправдає посудженого, то перші ворожбити підлягають карі смерті.

69. А смерть задають їм ось яким способом. Накладуть повен віз хворосту і запряжуть до нього воли, і звяжуть ворожбитам ноги, завяжуть їм руки назад, заткають їм рот і вложать їх у хворост. Потім запалять хворост і роздратують волів і наженуть у степ. Деякі воли гинуть від огню разом із ворожбитами, але многі вертають із опеченем, коли згорить дишель. Таким самим способом палять ворожбитів і з інших причин, коли їх признають брехунами. А котрі гинуть із розказу короля, тих синів не щадять також, але вбивають усе мужеське, а жінкам не роблять нічого злого.

XII. Побратимство у Скитів. (Кн. IV, р. 70.)

70. Союзи заключають Скити ось яким способом, без огляду на те, з ким їх заключають. Наливають у великий глиняний збанок вина і мішають його з кровю тих, що заключають союз, пускаючи собі кров ножем або кинжалом із невеличкого задрапнення шкіри. Потім мачають у збанку меч, стріли, боеву сокиру і спис. Зробивши се відмовляють довгу молитву, а потім випивають вино ті, що заключають між собою союз, як також найповажніші з їх дружини.

XIII. Похорон короля. (Кн. IV, р. 71—72).

71. Похорон королів у краю над Герросом (відбувається ось як):

В околиці, до якої можна доплисти в гору Бористеном, коли вмере король, викопують у землі велику чотирокутну яму. Приготовивши її беруть трупа, якого тіло покрито воском, живіт випорено і вичищено і наповнено товченим шафраном, кадилом, блющем та ганишовим насінням, а потім зашито, і привозять його на возі в чужу околицю. Ті, до кого привезено трупа, роблять так само, як королівські Скити, а власне відрізують собі шматок вуха, обстригають голову, роблять собі наріз довкола рамени, роздрапують чоло й ніс і проколюють стрілою ліву руку. Так тягнуть віз із трупом короля до иншого народу своєї держави, і ті рушають із ними разом із тими, що вирушили перші. Об'їхавши з трупом усі народи прибувають нарешті до Геррійців, крайнього народу своєї держави і місця похорону. Тоді кладуть трупа в яму на постелю з листя і втикають списи. в землю по обох боках тіла, привязують до їх верхніх кінців поперечні жердки і накладають на них дашок із вербових гіляк. В широкім просторі гробу дують і закопують одну з наложниць короля, йо-

го чашника, кухаря, ставного, найстаршого слугу і герольда, а також їх коні, а від усіх інших первенців і золоті чарки; срібла ані бронзу у них нема. Вчинивши се вони насипають навзаоди високу могилу і старають ся зробити її як найбільшою.

72. А коли мине рік, чинять ось що: із королівських слуг вибирають найзручніших. Вони всі родовиті Скити, бо кожний Скит мусить стати королівським слугою, коли король повелить; купованих рабів у них нема. Із тих слуг вони дусять 50 і до того найкрасших 50 коний, випатрошують їм черева, вчищують і наповняють половою, а потім зашивають. Потім ставлять половину обода на два дручки півперечно, а другу половину знов на два дручки, і таким способом укріпляють їх 50. Потім пробивають крізь тіла коний грубі друки подовж від заду аж до шиї, підносять їх на ободи, так що передня часть обода піддержує передні лопатки коня, а задня піддержує задню часть понизше черева, а всі чотири ноги висять у повітрі. На тих коний накладають оброті з зубилами, протягають оброті на перед і привязують до кілка. Із задушених 50 слуг садять кожного на коня ось яким способом: через кожде тіло протикають простий дручок здовж хребта аж до шиї, а долішній кінець дручка втикають у діру продовбану в тім друці, який держить коня. Уставивши таких їздців довкола могили розходять ся кожний у свою.

XIV. Похорон Скита. (Кн. IV, р. 73).

73. Так хоронять королів. А інші Скити, коли котрий умре, везуть його найблизші свояки до його приятелів. Ті приймають їх усіх, дають їм похоронну гостину і кладуть перед покійника всяку страву так само як перед живих. Отак возять його 40 день, а потім закопують. А закопавши покійника чистять себе Скити ось

яким способом. Натерши і вмивши голову чистять решту тіла ось як. Ставлять три дручки верхніми кінцями до купи, на них простирають коц і натягають добре до долу, а в середині тої буди кладуть залізну ванну, в яку кидають розпечене каміне.

XV. Скитська баня. (Кн. IV, р. 74—75).

74. В їх краю ростуть коноплі; вони дуже подібні до льну, лише далеко грубші та більші. Вони ростуть дико, а також сіяні. З них роблять Тракійці навіть одежі, дуже подібні до льняних, так що хто добре на тім не знає ся, не може зовсім розпізнати, чи се полотно льняне, чи коніпне; а хто в своїм житю не бачив конопель, той подумає, що се льняна одежа.

75. З тих конопель беруть Скити сімя, влазять під розпятий коц і кидають сімя на розпалене каміне. Падучи туди сімя починає курити ся і видає таку пару, якій не дорівняє жадна грецька лазня. А Скити виють з радости в тій парі. Се в них зоветь ся купіль, бо в воді не купають ся ніколи. Їх жінки розтирають на шерсткому камені кипарисове, кедрове та ялівцеве дерево, доливаючи до нього води. Зробивши з нього густу масу помазують собі нею ціле тіло й лице. Через се вони набирають приємного запаху, а на другий день, коли змиють сю кору, шкіра робить ся чиста й блискуча.

XVI. Оповіданє про Анахарзіса. (Кн. IV, р. 76—77).

76. Супроти чужих обичаїв мають правду відразу. Навіть одні від других не переймають нічого, а тим паче від Греків; се показали вони виразно на Анахарзісі, а потім на Скилесі. Перший із них, Анахарзіс, звідав велику часть світа і скрізь показав себе дуже мудрим чоловіком. Вертаючи до своєї Скитії і пливучи через Геллеспонт він пристав до берега біля Ки

зіка. А що в Кизіку застав власне врочистий празник, який справляли міщани на честь матері богів, обіцяв ся Анахарзіс, коли здорово та щасливо верне до дому, так само почитати матір богів, як се бачив у Кизікенців, і справляти їй таку саму всеночну відправу. А коли прибув до Скитії, удав ся потаємно до так званого Лісового краю, недалеко Ахіллевого бігу, що весь покритий ріжними деревами. Прибувши туди Анахарзіс потаємно відправив на честь богині все свято, маючи при собі гучний барабан та на собі навішаних багато святих образків. Один Скит одначе підстеріг його при тім і повідомив про се короля Савлія. Сей прибув сам на місце і побачивши Анахарзіса занятого відправою, застрілив його стрілою. І тепер, коли хто спитає про Анахарзіса, відповідають Скити, що вони не знають його тому, бо він виїхав із їх краю до Греції і набрав ся чужих звичаїв. Я-ж чув від Тімнеса, опікуна Аріяпейтового, що Анахарзіс був стрийним братом Ідантирса, короля Скитів, сином Інура, щ був сином Лика, сина Спартапейтового. Коли-ж Анахарзіс був із того роду, то виходить, що його вбив його власний брат; бо Ідантирс був сином Савлія, а Савлій убив Анахарзіса.

77. Але від Пельопонезійців чув я ще инше оповіданє, буцім то Анахарзіс був висланий королем Скитів, аби набрати ся грецької мудрости. Коли-ж вернув до дому, сказав до короля, який вислав його: „Всі Греки досвідні у всякій мудрости з виїмком Лякедемонців, але ті одні за те вміють розумно розмовляти і відповідати“. Се оповідають собі Греки мабуть лише на жарт; але Анахарзіса вбито, як я сказав уже, і се стало ся йому за для чужих обичаїв і товаришова-ня з Греками.

XVIII. Оповіданє про Скилеса. (Кн. IV, р. 78—80).

78. Дуже много літ опісля трафило ся Скилєсови, синові Аріяпейта, майже те саме. Арія-

пейт, король Скитів, мав окрім ияших синів також Скилеса, родженого від Істріянки, а не від Скитійської жінки. Мати навчила сина сама грецької мови й письма. Незабаром по тім Аріяпейт був убитий Спартапейтом, королем Агатирсів, а Скилес одержав королівство й жінку свого вітця, на імя Опою. Ся Опою була скитського роду і мала від Аріяпейта сина Оріка. Коли-ж Скилес зробив ся королем Скитів, не злюбив собі скитського способу житя, але наслідком свого вихованя мав нахил до грецького. І він робив ось як: майже що року провадив скитське військо до міста Бористенітів. Ті Бористеніти говорять про себе, що походять із Мілвта. Коли тільки Скилес прибував до них, лишав військо перед містом, а сам уходив до міста, замикав брами, скидав із себе скитську одіж, а надівав грецьку. Так виходив на ринок, не маючи за собою ані списоносців, ані ніякої иншої дружини. Вони-ж стерегли брам, аби ніякий Скит не бачив його в тій одежі. Тай загалом жив він там по грецькому і складав жертви богам відповідно до грецьких звичаїв. А пробувши там місяць або довше, одягав знов свою скитську одіж і вертав до дому. Се чинив він кілька разів, і збудував собі дім у Бористені та взяв жінку з того міста.

79. Та не минуло його нещасте, а се стало ся ось при якій нагоді. Його найшла охота дати себе посвятити Діонізови Бакхею, а коли посвячене мало бути доконане на нїм, стало ся велике чудо. В місті Бористені був у нього препишний дім дуже великого розміру, а довкола нього стояли Сфінкси та Грифи з білого каменя. Сей дім ударив бог своєю стрілою, і він згорів до тла; Скилес одначе доконав свого посвяченя. Скити-ж висмівали Греків за їх культ Бакха, бога пянства, говорячи, що се-ж нерозум уявляти собі такого бога, що доводить людей до одуру. Коли-ж Скилес був посвячений

Бакхови, доніс один Бористенїт про се Скитам мовлячи: „Ви все висміваєте нас, о Скити, що ми віддаємо ся культowi Бакха і через нього доходимо до одуру. Тепер сей одур захопив і вашого короля, бо він посвятив себе Бакхови і дурів через сего бога. Коли не хочете вірити мені, то ходіть зі мною, я покажу вам усе“.

Пішли за ним князі Скитів, а Бористенїт впровадив їх до міста і завів потайно на вежу. Коли-ж Скилес надійшов вулицею з танечною юрбою, і Скити побачили його п'яного, зажурили ся дуже. Вийшли з міста і донесли всьому війську, що бачили.

80. Коли ж опісля Скилес вернув назад у свою вітчину, Скити поставили королем над собою його брата Октамазада, сина дочки Тересової, і збунтували ся проти Скилеса. Коли-ж він дізнав ся, чому се стало ся і яку причину він дав до того, втік до Тракії. Коли-ж Октамазад довідав ся про се, рушив у похід на Тракію. Коли-ж дійшов до Істра, Траки вийшли проти нього. Поки дійшло до битви, вислав їх король Сітальк до Октамазада послів і сказав: „По що нам бити ся з собою? Адже-ж ти син моєї сестри і мавш при собі мого брата. Віддай мені його, а я віддам тобі Скилеса. А до битви не допускаймо ані я ані ти“.

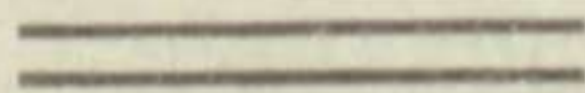
Се переказав йому Сітальк через вістуна, бо у Октомазада був справді брат Сітальк, що втік із дому. Октамазад пристав на се, видав свого вуйка Сіталькови, і дістав за се свого брата Скилеса. А діставши свого брата Сітальк вернув зараз до дому, а Октамазад велів зараз на місці відтяти голову Скилесови. Так завзято держать ся Скити своїх звичаїв і так карають тих, що приймають чужі звичаї.

XIX. Число Скитів. (Кн. IV., р. 81—82).

81. Числа Скитів я не міг розвідати напевно, але чув різні оповідання про їх число; одні

твердять, що властивих Скитів дуже багато, а інші, що дуже мало. Стільки одначе бачив я на власні очі. Між Бористеном і Гіпанісом лежить край, що зветь ся Еksamпей; я вже згадував про нього висше, говорячи про те жерело гіркої води, з якого вода пливе до Гіпаніса і робить усю його воду нездалою до питя. В тім краю стоїть зелізнй котел, шість разів більший від того збана при устю Понта, який посвятив Павзаній, син Клевомброта. Хто його не бачив, тому опиую його ось як: шість сот амфор вміщає в собі той котел у Скитів, а його стїни грубі на шість пальців. Сей котел, говорять Скити, зроблений із самих наконечників стріл. А зроблений ось при якій нагодї. Їх король Аріянт хотїв дізнати ся про число Скитів, і наказав, аби кожний Скит принїс зелізнй наконечник стріли; хто не принесе, тому загрозив смертю. І Скити знесли велику купу наконечників, а король постановив зробити з них памятку. Ось і зроблено з них той зелізнй котел і посвячено його в тім краю Еksamпей. Се чув я про множество Скитів.

82. Особливостей у їх краю нема понад те, що в ньому найбільші й найчисленніші ріки. А що ще особливе крім рік і величини степу, се я скажу. Вони показують слїд стопи Геракля, виглублений у скалі, що виглядає як відбите людської стопи і має два лікті довжини і находить ся над рікою Тирасом.

III. ДЕЩО ПРО ХОЗАР.

III. DELLO STATO XOSAR

Хозарам і їх впливови на історію України в найстаршій добі її розвою присвятив проф. Грушевський досить просторий уступ у першій томі своєї „Історії України-Руси“ (ст. 135—140), де подано досить, хоч не зовсім повну літературу питання про Хозар, їх походженє, розселенє, державу та упадок. Спеціально відносинам до Південної Русі присвячено невеличкий уступ на ст. 352—4; на ст. 409—10 згадано й коментовано похід Святослава на Хозар, а крім того згадано про Хозар побіжно ще в кількох місцях сего тому. На теорію, висловлену деякими істориками, буцім то Хозари відіграли важну роль в утвореню південно-руської держави, або навіть були ініціаторами державного ладу що найменше в краю Полян, пр. Гр. дивить ся дуже скептично, вказуючи на те, що „хозарська держава менше всього була новочасною поліцейською державою, і дуже мало могла впливати на відносини далеких славянських племен Подніпровья. Прімітивний устрій півкочевої орди зовсім не надавав ся на взірець для організації осілих племен“. (ст. 353—4). Супроти сего осуду не зайвим буде навести той уступ „Історії“ проф. Гр., де говорить ся про устрій хозарської держави. „Державний устрій Хозар — читаємо там, — був досить дивний.

Поруч кагана, окруженого надзвичайним поважанем, але без дійсної влади, стояв намісник (бег), що дійсно правив державою. В тім відгадували сліди колишнього підбиття Хозар якоюсь чужою (турецькою) ордою. Власть бега опирала ся на військо. Як зазначають Араби, се була одинока держава в тих краях з постійним військом, рекругованим із Магометан і Славян. Політичний устрій мав визначати ся великою толеранцією для ріжноплеменних підданих, хоч у теорії власть кагана була вповні деспотичною“ (ст. 137). Не треба надто критичного ума, щоб у сих характеристиках пр. Гр. добачити деякі суперечности, не дивлячи ся навіть на те, чи вони відповідають дійсній історичній правді, або хоч би лише тим свідоцтвам, на які покликав ся автор. Коли справді хозарська держава мала постійне військо, то зовсім можливим являеть ся допущенє значного її впливу на Славян, які не мали ще військової організації. Те, що подав пр. Гр. про організацію хозарської держави, подібне радше до китайських порядків, ніж до стану півкочової орди. Вислов про толеранцію в хозарській державі треба відносити не до „ріжноплеменних підданих“, а до ріжних вір, як побачимо далі. Додам іще, що характеристика хозарського державного устрою, подана у пр. Гр. без зазначеня жерела, являеть ся досить недокладним перекладом ось якого уступу французького історика Д'Оссона: „Le roi des Khazares est issu de l' une des premières familles de la nation. On l' appelle Ilk ou Bak, et on lui donne le titre de grande khacan; ma's ce roi n'exerce aucune autorité. Le pouvoir suprême est entre les mains d' un regent, qui se dit le lieutenant du khacan. Ce dernier n'a que les honneurs de la royauté. Il vit retiré au fond de son palais, ne prend nulle part aux affaires du gouvernement, ne se montre presque jamais en public, et n'est pas accessible aux particuliers. Toutefois, le regent

lui rend les plus grands respects". (D' Ohson, Les peuples du Caucase, ст. 54). В дословнім перекладі на нашу мову се значить: „Король Хозарів походить із одної з найперших родин се-го народа. Він називаєть ся Ільк або Бак, а титулюють його великим хаканом. Але він не виконує ніякої влади. Найвисша власть спочиває в руках регента, що називаєть ся намісником хакана. Сам хакан відбирає тільки почести панования. Він живе запертий у своїй палаті, не займаєть ся зовсім справами урядовими, майже ніколи не показуєть ся народови, недоступний для приватних людей. Про те регент оказує йому як найбільшу пошану“.

Між працями, які наводить пр. Гр. як жерела своєї розвідки про Хозар, містить ся також гарно та основно написана стаття київського проф. П. Голубовського „Болгари и Хазари, восточные сосѣди Руси при Владимирѣ Св.“, що була окрасою ювілейної липневої книжки „Кіевской Старини“ 1888 р., ст. 26—68. Можна пожалкувати, що проф. Гр. не зачерпнув хоч би з сеї статі більше і докладніших відомостей про Хозар. Своєю дорогою і пр. Голубовський не все використав із відомих йому жерел, а особливо з найважнішого жерела, письма хозарського кагана Йосифа до вченого еспанського Жида равві Хаздая з р. коло 960. Сей лист у російськїм перекладі відомий був проф. Голубовському із московських „Чтеній въ обществѣ исторіи и древностей росс.“ 1847, кн. VI., відд. III., ст. 6; він опублікований також після листу Хаздая в гебрійськїм тексті і в перекладі на польську мову в першїм томі „Monumenta Poloniae historica“ виданім А. Бельовским у Львові 1864, ст. 51—83. В огляду на важність того листу не тільки для історії Хозар, але також за-для інших літературно-історичних його прикмет я вважаю не зайвим подати його тут у перекладі на нашу мову.

„До равві Хаздая, начальника вигнанців, сина Ісакового, сина Езрино-го, з роду Сефардім, нам улюбленого і поважаного.

„Повідомляю тебе, що дійшло до нас твоє шановне писане через руки Якова, сина Елвазарового, з краю Німця¹⁾. Я втішився ним, і вважала мене твоя мудрість і наука. У твоїм письмі я знайшов опис твого краю, його довготу й ширину, походжене Абд-аль-Рамана, короля, що панує над ним, його гідність і величність, і як він при божій помочі завоював східні краї, так що відгук сили його держави розійшовся по всій землі і затрівожив усіх королів.

„Коли би послы Константи²⁾ не були сказали вам про народи нашого краю та їх віросповідане, ви признали би се брехнею і не вірили би тому. Жадаєш, аби донести тобі дійсну правду про наш край і наше походжене, і яким способом наші предки прийняли закон ізраїльський, як Бог отворив наші очі і розсипав наших ворогів. Бажаєш також знати розмір нашого краю, його широкість і довжину, і які народи оточують нас; котрі з них живуть у мирі з нами, а котрі в війні, і чи не було-б можливим, аби наші послы прибули до вашого краю, почитати дороге і величне лице вашого короля, який своєю справедливістю і взірцевим поступуванем прихилив до себе серця всіх.

„Бо коли народи говорять, що для Ізраїля нема місця на землі, де би був незалежний і мав

¹⁾ Дорогу, якою йшов лист Хаздая до Хозарії, на основі сего й інших уступів треба уявити собі так, що з Іспанії привіз його моравський Жид до славянського краю, сусіднього з Німцями; король того краю вислав його до угорських Жидів, а ті перевезли його до Царгорода (Константини по вислову хозарського кагана), а відси його завезено морем до Фанагорії при устю Дону, відки вже недалеко було до столиці Хозарії. Пор. Monumenta Poloniae historica I, ст. 82.

²⁾ Константина—Царгород, Константинополь.

королівство, то така відомість принесла би Ізраїльтянам велику користь, вони були би покріплені на серці, а уста їх були би повні хвали та величання в очах тих, котрі говорять, що нема ані закутка, де би Ізраїль мав незалежне жите та королівство.

„Огтим то відповідаємо на твоє письмо, яким ти ввадував нас, по черзі доторкаючи кожного твого питання. Те, що згадуєш про твій край і походженє короля, що панує над ним, було відоме нам уже давнійше, бо наші предки не раз писали одні до одних приятельські листи, ті листи переховують ся в наших архівах, і знають про се старі люди нашого краю. Ми бажаємо відновити ті відносини, що були за наших предків, і лишити в спадку своїм дітям.

„Питаєш у твоїм письмі, з якого ми роду та покоління? Отже знай, що походимо від синів Яфетових, а власне від синів Тоґарми. Бо в родових книгах наших предків містить ся відомість, що Тоґарма мав 10 синів, а се їх імена: Агіор. Тір, Увар, Уїн. Бізаль. Тарна, Хазар, Санар, Булгар, Савір. Ми діти Хазара, що був семим сином Тоґарми. Записано, що за його часів число наших предків було дуже мале, але Найсвятійший дав їм міць і силу, і воювали з многими народами міцнішими від них, і при божій помочи прогнали їх та заняли їх край; вони ж утікаючи були переслідувані у втеці аж до великої ріки Дунаю, і там живуть і доси недалеко Константини, а Хозари заняли їх край. По значнім протязі часу повстав між ними король іменем Булан, муж мудрий і богобойний, що всю свою надію поклав на Бога, і вигнав із краю ворожбитів та ідолопоклонників. Йому то, що жив під крилами божими, показав ся ві сні ангел і сказав: „Булане, Бог шле мене до тебе і велить сказати тобі: „Я вислухав твоєї просьби та благання і благословлю тебе та помножу твій рід, утверджу твоє королівство по вік віків

і віддам усіх твоїх ворогів тобі в руки, а ти встань рано і моли ся до Бога!“ Так і вчинив король, і показав ся йому ангел другий раз і сказав: „Я бачив твоє поступуванє і дїла твої подобали ся мені. Знаю, що ти всім серцем послушний мені. Отож хочу дати тобі закон, права й заповіді; коли-ж ховати мені права й заповіді мої, поблагословлю тебе з твоїм родом“. Він відповів ангелови, який звістив йому се, мовлячи: „Пане мій, відомі тобі помисли мого серця, і читаєш у моєму нутрі, що всю свою надію я покладаю тільки на тебе. Але народ, над яким я паную, безбожний, і не знаю, чи захоче вірити мені. Тож коли я в твоїх очах став ся гідний твоєї ласки і коли твоє милосерде живе наді мною, покажи ся також їх великому князеви, і нехай він допоможе мені в тім“.

„І вчинив Найсвятїйший по його волі, і показав ся ві сні тому князеви, а сей уставши рано прийшов і оповів се королеви. Тоді король скликав усю свою старшину і слуг і весь люд, і оповів їм усе дїло, і те дїло сподобало ся їм. Вони прийняли закон і були прийняті під крила божої величності. І знов показав ся королеви ангел і сказав: „Небо і небеса небес не можуть огорнути мене. Побудуй дім для мого імени!“ І відповів йому король: „Пане світа, сором мені перед тобою, бо не маю ані срібла, ані золота, аби я міг виконати се так як бажаю, і як би належало виконати“. І мовив йому (Найсвятїйший): „Будь сильний і відважний, збери все своє військо і йди походом у край Рудлян і в край Арділь, і я наповню тривоگوю та страхом їх серця, і віддам їх у твої руки. Бо-ж для тебе призначені два скарби їх, один срібний, а другий золотий, і я буду з тобою, і буду берегти тебе, куди тільки повернеш ся. Ти-ж забереш скарби і вернеш щасливо і збудуєш дім для мого імени“.

„І король маючи надію в Бозі зробив, як йому було велено, пішов походом, здобув край і вернув щасливо, віддав скарби на честь божу, збудував дім Богови і кивот завіта, свічник, стіл, жертovníки і святі знаряди, які заховали ся до нинішнього дня і які я маю в своїх руках.

„По сих подіях розійшла ся слава його по всій землі. Король Едомітів і король Ізмаїлтян, почувши про нього післали до нього послів з великими дарами та грішми і з жерцями свого краю, аби навернули його на свою віру. Але король був мудрий, велів покликати з Ізраїля мудреця бистроумного та вченого, і спровадив їх разом для розсліду законів. Вони раз у раз перепирали твердження один одного і не могли згодити ся на одно. Бачучи се король сказав до жерця короля Едомітів і до жерця короля Ізмаїлтян: „Вертайте до своїх наметів! Третього дня пішлю по вас, і тоді прийдете до мене“. Другого дня післав король тільки по жерця едомського і сказав до нього: „Знаю, що король Едомітів більший від інших королів і віра його гідна пошани, і я вподобав собі її. Але відповідж мені лиш на одно питанє! Я хотів би знати, котра віра ліпша, чи віра Ізраїлтян, чи віра Ізмаїлтян?“ А жрець відповів мовлячи: „Нехай живе король і пан мій на віки! Знай, що на правду нема віри ліпшої в цілім світі, як віра ізраїльська. Бо Найсвятійший вибрав Ізраїля над усі народи, називаючи його первородним сином, творив для нього багато й великих чудес, вивів його з неволі фараона, перевів сухими ногами через море і затопив його жителів, спускав йому манну з неба і велів потекти воді з каменя, дав йому закони з посеред огню, віддав йому в посіданє край Канаан і збудував йому храм у яким сам хотів жити посеред нього. Коли-ж Ізраїлтяни почали грішити проти нього, тоді розсердив ся на них, відкинув їх від свого лица і

розсипав на всі вітри. Як би не те, не було би на всім світі ліпшої віри над ізраїльську“.

„І відповів король: „Добре сказав єси! Знай, що віддам тобі справедливу почессть“. А другого дня післав король по висланця Ізмаїлтян і запитав його мовлячи: „Скажи мені правду, котрий закон ліпший, ізраїльський чи едомський?“ І відповів висланець мовлячи: „Закон Ізраїля ліпший, бо все в ньому правда, в ньому й наука божа і чесні обичаї та права. Тільки тому, що згрішили і спроневірили ся йому, Бог прогнівав ся на них і віддав їх у руки ворогів. Аедольська віра зовсім погана. Вони їдять усяку нечистоту і кланяють ся творам рук своїх“. І сказав король: „Ти сказав мені правду, і за те я вшаную тебе“. Другого дня він покликав усіх разом і сказав їм у присутности всіх князів і слуг народа: „Жадаю від вас, аби ви вибрали мені найліпший і найсправедливіший із ваших законів“. Вони почали розправляти, але слова їх не мали ніякої сили. Тоді король запитав едомського жерця ще раз: „Котрий ліпший закон, ізраїльський чи ізмаїльський?“ Жрець відповів: „Закон ізраїльський ліпший“. Потім запитав висланця Ізмаїлтян: „Із законів ізраїльського та едомського котрий ліпший?“ І відповів Ізмаїлтянин мовлячи: „Ізраїльський закон ліпший“. На те король; „Отсе оба ви своїми устами вирекли, що ізраїльський закон ліпший і чистійший, і тому я вибираю ізраїльський закон, бо се закон Авраама. Всемогучий буде мені на поміч, а срібло й золото, яке ви прирекли мені дати, він дасть мені без клопоту. А ви вертайте до своїх країв у спокою!“

„І від того дня Бог всемогучий усе помагав йому і укріпив його силу. А він прийняв обрізане і велів обрізати своїх слуг, і післав по вченого Ізраїльтянина, який витолкував йому книгу закона і вияснив усі права. І ми до сего дня визнаємо той шановний і правдивий закон най-

святійшого, якого імени нехай буде хвала на віки! І від того дня, коли наші предки вдали ся під крила маєстату божого, Він понизив перед нами всіх наших ворогів і покорив усі довколичні народи та племена, так що ніхто з них не сміз повстати проти нас, а королі Едомітів та королі Ізмаїлтян платять нам дань.

„По тих подіях вступив на трон один із його внуків на імя Обадія, муж справедливий і хоробрий. Він відновив правительство, укріпив закон після звичаїв і переказів, побудував доми молитви та доми науки, спровадив багато вчених Ізраїлтян, давав їм багато золота й срібла, і вони переклали для нього 24 книги Мішни і Талмуд і весь порядок молитов. Сей король був богобойний, любив закон і заповіді божі. По їм наступив син його Гіскія, по нїм син його Менасе, а потім Ханока, брат Обадії, та Ізаак, його син; потім його син Зебульон, потім того син Менасе, того син Ніссі, того син Менахем, того син Венямин, того син Аарон, а я Йосиф — син того Аарона. Всі ми королівські сини і ніхто чужий не сміє засідати на престолі наших батьків. Нехай буде воля Того, що ставить усіх королів, укріпляти наше королівство в своїм законі і в своїх науках!

„Нарешті що до твого питання про розмір нашого краю вздовж і вшир, то знай, що він простяг ся понад рікою недалеко георгійського (грузинського) моря на схід на 4 місяці (правдоподобно дні) дороги. Над сею рікою живе 9 численних народів по селах, містах і твердинях, а всі дають мені дань. Відси звертає ся границя до Георгії, і всі мешканці морського побережа платять мені дань. На південь живе 15 численних і хоробрих народів аж до Баб-аль-Абуаб; живуть вони в горах і в краю Баса і в Табаті аж до константинопольського моря, на протязі двох місяців дороги, і всі платять мені дань. А в західній стороні живе 13 сильних і во-

йовничих народів на побережах константинопольського моря. Відси звертає ся границя на північ аж до великої ріки Яіка; люди живуть там у оселях без мурів, кочуючи по цілім степу аж до границі Ганґріна, численні як пісок у морі, і всі платять мені дань, а розмір їх краю обіймає чотири місяці дороги. Я ж сам живу при устю ріки, і не допускаю Русам, що прибувають кораблями, переправляти ся до тих народів, і так само не допускаю, аби їх вороги, що приходять сухою дорогою, переправляли ся в їх край Веду з ними тяжкі війни, бо коли б я допустив їм переправу, вони спустошили би весь край Ізмаїля аж до Багдаду.

„Далі повідомляю тебе що живу над тою рікою під божою опікою і маю в своїй державі три столиці. В одній із них живе королева зі своїми невістами та евнохами. Ся столиця має в об'ємі 40 парасангів (перська міра довжини, відповідна більше менше нашому кілометрови), зі своїми селами та присілками; тут живуть Ізраїльтяни, Ізмаїльтяни, християни та інші різноязичні народи Друга столиця зі своїми приналежностями має вісім квадратних парасангів, а в третій живу я сам з князями, дворянами та слугами Ся столиця не велика, обіймає тільки 3 парасанги. Посеред неї пливе ріка, і ми живемо в ній цілу зиму. А в місяці Нізані (марті або цвітні) виїздимо з неї і кождий удаєть ся до своєїго поля та саду, які управляє. Бо в нас кожда родина має свою батьківську посілість і живе в її межах та спішить до неї весело й радісно. Не почувеш там ніякого галасу, не нападе тебе там ворог, і ніхто ні в чім не перешкодить тобі. А я з моїми князями та дворянами удаємо ся 20 парасангів далі, аж до великої ріки Арсан, відки звертаємо ся аж на сам кінець краю.

„Се розмір нашого краю і місця нашого спочинку. Край наш не багатий на дощ, але має много рік богатих рибою, а також багато же-

рел, а земля добра й родюча. Маємо поля, виноградники, розкішні сади й огороди, всі положені над ріками, і в них багато овочевих дерев. Границі мого краю тягнуть ся на схід 20 парасангів, 30 на південь, а 40 на захід. Я-ж живу в середині острова, на яким лежать мої поля, виноградни, сади й огороди, що тягнуть ся на північ на 30 парасангів. На тім острові маю ріки та гарні жерела, і при божій помочи живу спокійно". (Далі пропускаю один уступ чисто теологічного характеру).

„В своїм листі згадуєш, що бажаєш бачити моє лице. Я також бажаю собі оглядати твоє благородне обличчя, твою достойність, мудрість і великість. Дай Боже, аби справилися твої слова, аби я мав щастя обняти тебе і оглядати твоє приятне, миле та благородне обличчя! Ти був би моїм вітцем, я твоїм сином. Очи цілого народу мого спочивали би на твоїх устах, усі ходили би та виходили відповідно до твоїх слів, і я сам уложив би своє поступуванє відповідно до твоєї мудрої ради. Мир безконечний!“

Не вдаючи ся в розбір усіх подробиць сего листу піднесу тільки дещо важнїйше. Поперед усього бачимо з опису центральної частини хозарської держави, що її жителїв зовсім не можна назвати на пів кочовою ордою, хоча нема сумніву, що під власть тої держави підходили численні кочові орди на північ та на схід від неї. Уступ листу про шуканє найдіпшої віри і вибір ізраїльської треба віднести до ряду релігійних легенд, що мають під собою історичний підклад, певно значно відмінний від того, що представлено в легенді. Ся хозарська легенда знайшла собі відгук на византійськїм ґрунті в часі панованя царя Михаїла, про що читаємо в т. зв. панонській легенді про жите Константина Солунського ось що: „Прийшли до царя посли від Козарів мовлячи: „Від початку знаємо тільки одного Бога, що єсть над усіми нами, і

тому кланяємо ся на схід, та держимо ся інших своїх соромних обичаїв. Та тепер Євреї намовляють нас прийняти їх віру та діла, а з другого боку Сарацини силують нас до своєї віри, обіцяючи спокій і многі дари і говорячи, що їх віра найліпша між усіми народами. От тому шлемо до вас шануючи стару приязнь і любов, бо ви, великий народ, маєте своє царство від Бога. Просячи у вас поради ми просимо вас прислати нам мужа книжного, а коли він переспорить Євреїв і Сарацинів, то приймемо вашу віру¹⁾. Тому, що по всякій правдоподібности панонська легенда про жите Константина відома була в південній Русі вже в X. віці, перед хрещенем руського народа, а в усякім разі в половині XI в. належала до улюбленої лектури інтелігентних Українців, як се бачимо з одного уступу Сборника кн. Святослава з р. 1076, в яким ся легенда рекоментує ся читачам на рівні з писаннями найпопулярніших отців церкви, не подивуємо нікого допускаючи, що ся хозарська легенда була головним взірцем „південно-руської легенди про розпитуванє вір доконанє кн. Володимиром перед його хрещенем

Не від річи буде тут навести один уступ із книги византійського царя Константина Порфирогенета „De administrando imperio“, який у розд. 37. подає відомости про розселенє руських та інших племен на території теперішньої України, де між иншим читаємо: „Пацінакія (край Печенігів) віддалена від краю Уців (Половців) та від Хазарії 5 днів дороги, від Алянїї 6, від Мордії 10, від Русі один день, а від Туркїї (Угорщини) 4 дні, нарешті від Болгарії пів дня дороги.“ В дальшій розд. 38 учений Византієць оповідає про прихід Турків (Угрів) до Європи ось що: „Тих Турків було 7. поколінь,

¹⁾ Fontes reru i Bohemiarum, t. I, fasc. 2. V Praze 1872, стр. 11.

а князя над собою не мали ніколи ані свого, ані чужого, лише були між ними воєводи, а перший між тими воєводами називав ся Лебедія. Вони жили разом із Хозарами три роки, помагаючи Хозарам у всіх їх війнах. Отже хаган, що панував над Хозарами, за їх хоробрість та прихильність дав першому воєводі Турків Лебедії благородну Хозарку за жінку задля його слави хоробрости та знатного роду, аби з ним мала потомство. Але Лебедія випадком не мав потомства від тої Хозарки. В тім часі Пацінаки, розпочавши війну з Хозарами, були побиті і мусіли уходити зі своєї землі. Вони перейшли до краю Турків, а коли між Турками й Пацінаками прийшло до війни, військо Турків було побите і розділило ся на дві часті. Одна часть пішла на схід до границь Персії, де живуть і досі, а друга часть зі своїм воєводою Лебедією пішла на захід до околиць названих Ателькузу, в яких тепер живе народ Пацінаків. По якімось часі хаган хозарський візвав Турків, аби вислали до нього кораблем свого першого воєводу. Лебедія удав ся наслідком сего до хагана Хозарії і запитав про причину, задля якої його покликано. Хаган відповів йому: „Для того ми покликали тебе, аби тебе як благородного і розумного і вславленого хоробрістю та першого між Турками зробити князем і володарем твого народу, і аби ти підлягав нашим розказам і нашій зверхности“. Сей відповів хаганови мовлячи: „Високо ціню твою думку про мене і те, що ти вивисшавши мене понад інших, і заявляю тобі вдячність, яка за се належить ся. Але мені не можливо обняти таку власть над моїм народом, і тому я не можу сповнити твою волю. Є в нас инший воєвода на імя Сальмуц, що має сина іменем Арпада. З них котрий, чи сам Сальмуц, чи його син Арпад нехай буде князем і зостає під вашою зверхністю“. Задоволений сею відповідю хаган вислав своїх людей із

Лебедією до Турків. І коли вони розмовили ся про се з Турками, ті воліли зробити князем Арпада, ніж його батька Сальмуца, і зробили се відповідно до звичаю та закона Хозар, обносячи нововибраного князя на щиті. Перед сим Арпадом Турки не мали ніколи ніякого князя, але від того часу і до сего дня потомки Арпада панують над Турками“.*) Мавмо тут без сумніву хозарську версію історичної заги про початок малярської королівської династії.

Важний причинок до історії Хозар, не узгляднений проф. Гр им, знаходимо в книзі Константина Порфирогенета „De administrando imperio“ в початку розд. 37, де читаємо: „Треба знати що Пацінаки жили первісно над рікою Атель і над рікою Теех, сусідуючи з Мазарами (може помилка зам. Хазарами?) і з т. зв. Уцями. Але перед 50 літами Уци змовивши ся з Хозарами, почали спільно війну з Пацінаками, побити їх і вигнали з їх краю, та взяли його в посіданє, в яким держать його й до сего дня згадані Уци. А Пацінаки вийшовши зі свого краю блукали шукаючи місця, де би могли оселити ся. Зайшовши нарешті до краю, який держать тепер, і знайшовши живучих у нїм Турків (Угрів), війною перемогли їх і вигнавши їх, самі засіли там і панують над тим краєм, як сказано, від 55 літ.“ (Monumenta Poloniae historica, I, 40—41). Явна суперечність, бо коли від першої війни між Печенїгами та Уцями (Половцями), минуло до його часу 50 літ, то факт оселеня Печенїгів у краю Турків вийшов би о 5 літ вчаснійшим. Тут очевидно зайшла якась помилка, але в усякім разі сам факт важний як дата скріпленя хозарської держави і початку міграції Угрів, Печенїгів та Половців на захід. Константин Порфирогенет умер у р. 959, значить, коли його книжка була писана коло 950 р., то початок міграції

*) Monumenta Poloniae historica, т. I, ст. 42—45.

тих народів припав би на остатнє десятилітє IX. в., на р. 895—900. Ся відомість згоджуєть ся з оповіданєм нашого найстаршого літопису, в яким про похід Угрів біля Київа згадано під р. 898. Першу згадку про Печенігів, яких Ігор наймає для свого походу на Царгород, знаходимо в нашім літописі під р. 942

Так само недокладно та неповно, як характеристика та історія Хозар, представлені у пр. Гр-ого також відносини Хозар до Південної Руси. І тут можна сказати те саме, що ми бачили вже не раз у викладі нашого історика, неповне визисканє жерел, а по троха навіть упередженє що до їх історичної вартости. Ілюстрацією сего твердження може служити також огляд звісток нашого найстаршого літопису про Хозар. Сих звісток зовсім не багато і пр. Гр-ий не був би потратив багато місця в своїм просторім викладі, коли би замісь богатства бібліографічних вказівок, із яких читач не дізнаєть ся зовсім нічого, подав був їх у повнім тексті з науковим визисканєм.

Найдавнійша звістка про Хозар у нашім найстаршім літописі, зовсім принагідна і поміщена після поетичного оповіданя про Кия Щека та Хорива і після літописної записки про розселенє русь-их та фінських племен. Читаємо там (цитую фотолітографічє виданє Іпатського тексту, ст. 8—9): „Слокенскѣ же языкѣ, яко же ркохом, живущю на Днани, придоша ѿ Скѣфѣ, рекше ѿ Козарѣ, рекомни Болгарѣ, и сѣдоша по Днани, наскланицѣ Слокеномѣ вѣша, а по семѣ придоша Оугре вѣли и наскланиша землю слокѣнскѣю, прогнавше Колохы, иже вѣша преже приахѣ землю слокѣнскѣ. си бо Оугри почаша быти при Раклици цѣри, иже ходиша на Хоздрои цѣри икрѣскаго“. Се оповіданє, сконструованє очевидно на основі грецького хронографа, важне тим, що дає можливість через порівнанє з грецькими жерелами усталити деякі хронологічні дати. Війна цісаря

Іраклія з Персами, в якій византійський цїсар покликав собі на поміч велике число Угрів (у грецькім текстї Турків), записана в літописі Григорія Гамартоля під р. 621. Про прихід Болгар, їх перехід через Дунай та завойованє краю, в якім живуть доси, згадує той сам грецький хронограф під рр. 667—8. Се дозволило би нам віднести час панованя Кия та його братів, т. зн. історичний початок полянської держави, на першу половину VII. в.

Друга літописна звістка про Хозар міститься також у найстаршій часті літопису перед першою хронологічною датою (852 р.) і не вважаючи на досить велику перерву в літописнім текстї (славна літописна характеристика вдачі та способу життя руських племен), навіязує безпосередно до історичної події — смерті трьох київських братів князїв. Читаємо там (ор. сіт. ст. 12): „По сихъ же лѣтѣхъ, по смѣрти братиѣ сѣи быша [Полане] вѣидимы Деревляны и инѣми школными. и наидоша на Козарѣ, сѣдѣщаѣ на лѣсѣхъ на горахъ. и ркоша Козарѣ: „Платите намъ дань!“ здѣлавши же Полане, и вѣдѣша ѿ дыма мечь. и не соша Козарѣ къ князю своему и къ старѣшинамъ своимъ и ркоша имъ: „Се налѣзохомъ дань нѣкъ“ они же ркоша имъ: „Ѣ кѣдѣ?“ они же ркоша имъ: „В лѣсѣ на горахъ надъ рѣкою Дикирьскою“. они же ркоша: „Что сѣтъ вѣдалѣ?“ они же показаша мечь. и ркоша старѣцѣмъ козарѣтѣи: „Не добра дань, княже! мы донскахомъ сѣмъ вѣрѣжемъ вѣдиноѣ страны, рѣкѣ сѣмъ, а сихъ вѣрѣже вѣоудѣ вѣтро, рѣкѣ мечи. сѣи имѣтъ имати и на насъ дань, и на инѣхъ странахъ“. сѣ же сѣхъетъ сѣмъ кѣе, не ѿ ско- еѣ [во] кола ркоша, но ѿ вѣѣи изколѣнѣѣ. тако и при фараонѣ цѣри егѣпетѣемъ, егда прикѣдоша Моисѣѣ предъ фараона, и ркоша старѣци фараонѣи: „Сѣи хощѣтъ смирити вѣласть егѣпетѣекѣ“. тако же и вѣетъ, погыбоша [во] Егѣптанѣ ѿ Моисѣѣ. та и рѣкѣ вѣша работающе имъ. тако и сѣ и рѣкѣ вѣдѣша, а послѣдѣ самѣми вѣдѣют. тако же и

висть: володѣють во Козары рѣскетни князи и до
днешнаго днѣ“.

Се оповіданє належить до ряду поетичних
традицій київської землі і являєть ся о стілько
одиноким у своїм роді, що згадує про дань ме-
чами, якої ніде й ніколи не складали піддані на-
роди своїм володарям. Ся традиція має очевид-
но символічне значінє і могла бути зложена не
швидше часів Святослава, коли Русь побідила
Хозар, але також не о много пізнійше, бо скіль-
ки відомо, ані Святославів син Володимир, ані
пізнійші руські князі не одержували ніякої дани
від Хозар. Значить, ся поетична традиція має лі-
тературний, а не історичний характер. На іншій
місці подаю її в реституованій віршовій формі.

Перша датована літописна звістка про Хо-
зар містить ся під р. 859, де читаємо (ор. cit.
ст. 14): „И Козаре *) имахуть [дань] на Поланех и
на Гккерех и на Батичих, имаху по вквкки вккк-
рицк тако ѿ дыма“. Сю відомість нема потреби
вважати комбінацією пізнього редактора літо-
пису, а єсть підстава вважати давньою, може
навіть сучасною запискою, яка потверджуєть ся
тим, що сказано далі під р. 884 (ор. cit. ст. 17),
де читаємо: „Іде **) Глегъ на Гкклары, и поккди
Гккеры, и кхзложи на нихъ дань легккк, и не дастъ
имъ Козаромъ дани дати, рехъ: „Азъ имъ проти-
кенъ, а камъ нечемъ“. Далі за сим під р. 885 чи-
таємо другу подібну звістку: „Посла Глегъ к Ра-
димичем рка: „Комъ дань дасте?“ они же ркша:
„Козаромъ“. и рече имъ Глегъ: „Не даканти Коза-
ромъ, но мик даканти!“ и кдша Глгоки по шел-
гъ, тако же и Козаромъ дахъ. и вк владда Глегъ
Дерекланы, Полами, Радимичи, а сж Оуличи и Ти-
керъци имккшше рать“. Сі дві записки, в яких істо-
ричності нема причини сумнівати ся, показують
нам ступневе розширенє руської держави через

*) Рки. „на Козарех“ **) Рки. первісно було
W, потім поправлено поперек сеї букви І.

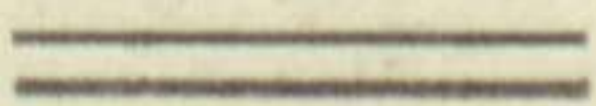
приєднуване різних племен, що йшло рівнобіжно з їх визволенням від хозарської зверхності. Ся зверхність зрештою, як бачимо, була зовсім не утяжлива, бо виносила у Радимичів лише шеляг від „диму“ (замешканої хати, в якій звичайно раз у раз горів огонь, і з якої курився дим).

Дальшу відомість про Хозар маємо в нашій літописі майже 80 літ пізнійше під р. 964 (ор. cit. ст. 48), де після поетичної характеристики Святослава в його молодім віці міститься коротка літописна записка: „И иде [scil. Святослав] на Ёкс рѣкѣ и на Болгѣ, и нахъзе Кътичи, и рече имъ: „Кѣмъ дань даете?“ Ёни же ркоша: „Козаром по шелягѣ ѿ рала даем“. Ся записка виглядає як недокінчений дублет записки про похід Олега на Радимичів під р. 885, при чім одначе являється одна характерна різниця, що замість давнішої дани визірками чи кунами тут являється хоч мінімальна, а все таки грошева дань по шелягу від рала. Грошева дань являється також у слідуєчій зараз записці, під р. 965 (ор. cit. ст. 48), де читаємо: „Иде Сѣтославъ на Козары. слышакше же Козаре изыдоша протикъ съ княземъ своимъ каганомъ. и съетѣшина сѣа китъ, и быкши врани межи ими, шдолк Сѣтославъ Козаром, и городъ ихъ Ёклъ кежю кзѣ. и Йсы повѣди и Касогы, и приде къ Києвѣ“. Беручи докладно сю відомість, у якій історичності також нема потреби сумнівати ся, можемо сказати що се був один із звичайних, більше грабівницьких, ніж завойовних походів, у якім Святослав після короткої битви здобув одно місто хозарське Саркель; з оповідання літопису не можна догадувати ся, аби він зруйнував його. Про дальший похід на Ясів та Касогів сказано ще менше, значить, Святослав здобув там іще менше користий, і певно не зробив ніяких змін у державнім порядку тих народів.

Супроти сего не зайвим буде навести те, що говорить пр. Гр. про напад Святослава на

Хозар та його наслідки (Історія України-Руси, т. I, ст. 409—10.), „Далеко тяжшим, майже смертельним ударом був похід Святослава для хозарської держави, що слабла й хилила ся до упадку вже протягом двох століть. Літопись каже, що Святослав узяв Білу вежу (Саркель), важну кріпость на шиї між Волгою й Доном. Хаукаль оповідає, що Русь пограбувала тоді Ітиль і Семендер, богате хозарське місто на березі Каспійського моря. Разом з тим ціла хозарська держава від краю до краю була зовсім спустошена. Тим властиво й закінчило ся істноване колись сильної хозарської держави“. Не можу сконтролювати, чи слова про спустошене цілої хозарської держави невеличким корпусом війська протягом кількох місяців або може лише кількох тижнів, узяті нашим істориком із арабського жерела, чи може вони тільки його власна комбінація; в усякім разі як на історичний факт вони зовсім неможливі. Що похід Святослава не зробив кінця хозарській державі, можна бачити хоч би з того, що звістки про неї в византійських жерелах сягають аж до XV. в. і що в першій половині X. в. там повстало християнське єпископство, яке було наслідком місії з Цзргорода і стояло під зверхністю корсунських єпископів.

Писано 10—16 мая 1912

Передрук із „Діла“ чч. 114—116 із мая 1912 р.

IV. Брунон із Квербургґа,
гість Володимира Великого в 1007 р.

IV. Брѣнонъ и Кербѣрѣ
Лѣтъ Владимѣра Великаго в 1001 г.

Сучасних і зовсім певних жерел до історії панованя Володимира, просвітителя Руси, так мало, що кожде з них, хоч би й як мале та скупе на відомости, заслуговує на пильну увагу історика, який хоче вникнути в духа та події тих часів і внести промінь історичного світла в темряву догадок та комбінацій. До таких жерел належить без сумніву лист німецького місіонера Брунона з Квербурга, який при кінці X в. одержавши освіту в Магдебурзі, пішки удав ся до Риму, де ставши монахом із рук папи Сільвестра II. одержав посвячене та єпископське pallium з призначенем на місіонарську роботу до Польщі. В р. 1004 він вернув із Риму до Німеччини з наміром удати ся зараз до Польщі, але задля війни, яка тим часом вибухла між німецьким цісарем Генріхом II. і польським королем Болеславом Хоробрим не міг вирушити на ту місію, і пробув довший час у Магдебурзі, де місцевий митрополіт висвятив його на єпископа. Цісар рад був задержати його в своїм краю, раз тому, що він був посвоячений із ним, а головно задля його науки та здібности. Але Брунон не видержав на місці, і потайно виїхав на Угорщину, де знайшов приют у короля Стефана. Коли до того короля прибув висланий німецьким цісарем єпископ із Авґсбурга, і здивав ся тут із Бруноном, сей довідав ся від ці

сарського посла, що цісар дуже затурбований його відїздом і рад би бачити його в ріднім краю на услугах німецької церкви. Брунон відповів єпископови, що хоч як він обовязаний до вірности цісареви, якого шанує як свого світського володаря, про те він не може вволити його волю, бо воля його найвисшого володаря, святого Петра, накладає на нього інші обовязки.

В грудні 1007 р. Брунон виїхав із Угорщини з послами київського князя Володимира і удав ся з ними до Київа. Володимир прийняв його радо і гостив у себе цілий місяць. Довше не хотів Брунон пробути в Київі заявляючи князеви, що він поклав собі заповіт проповідати християнство Печенїгам, найдикїйшим і найжорстокїйшим із усіх язичників. Князь вияснював йому всі трудности такої місії і висловив побоюванє, що він ані одної душі не наверне на Христову віру, а за те сам на певно понесе люту смерть. Але упімненя князя були даремні. Брунон настояв на своїм намірі. Коли вірити його оповіданю, князь Володимир мав у сні обяву від Бога, аби не спротивляв ся далї бажаню святого мужа, і супроводив його до границі Печенїгів.

Далї буде подане оповіданє Брунона його власкими словами, перекладеними з латинської на нашу мову, а тут скажу тільки, що Брунон пробув між Печенїгами 5 місяців, що його місія між ними мала невеличкий успіх, але все таки він признав відповіднійшим не продовжати її, тільки з Київа удав ся до Польщі, аби здійснити свій давнійший намір, за слїдом св. Войтїха ширити християнство між славянськими Прусами. Не вважаючи на те, що між польським королем і німецьким цісарем вела ся війна, король Болеслав прийняв Брунона дуже добре, і сей уважав своїм обовязком, у своїм листі до цісаря стати в обороні польського короля і вка-

зати цїсарю потребу дружнїх відносин до нього. З Польщі вислав Брунон кількох своїх товаришів через море до Швеції, де вони навернули на християнство короля Оляфа, 1000 знатнїйших Шведів і 7 осель у шведському краю. Сам Брунон бажав як найшвидше удати ся до Прусів, до чого король обіцяв йому достарчити фондів і всякої підмоги. Хоча війна спричинила те, що король не додержав своєї обіцянки, про те Брунон не покинув свого наміру, бажаючи як найскорше впорати ся з Прусами, аби потім узяти ся до навернення Лютичів. Його подорож до Прусів скінчила ся дуже нещасливо. Кілька місяців по написаню низше наведеного листу до цїсаря Генріха II. його постигла мученицька смерть. Хоча Пруси були глухі на його проповідь, він зі своїми 18 товаришами Нїмцями йшов усе далї та далї в гллуб краю, поки 14. лютого 1009 р. їм усім не повтинано голови.

Отсе головні дані з життя того нїмецького місіонаря, якого лист до цїсаря Генріха II. із зими 1008 р. подає декілька важних і з живої дійсности схоплених подробиць із другої половини панованя князя Володимира В. На се жерело доси на мою думку звернено менше уваги, як воно заслугує на се. Проф. Грушевський у своїй „Історії України Руси“ т. I. ст. 209: пише „Окрім кріпостей для оборони границі служили лїнії валів. Звісний місіонар Брунон, бувши в Київі за Володимира, оповідає як самовидець, що Володимир окружив Київ від Печенїгів „дуже міцною й довгою огорожею“. Сю огорожу з проробленими в нїй воротами бачив Брунон десь коло Стугни, і дійсно ми маємо й тепер понад Стугною аж три лїнії валів.“ Отсей уступ „Історії“ пр. Груш. о стілько недокладний, що в ньому не подано дати, коли Брунон був у Київі, натомість сказано безпідставно, що Володимир окружив Київ огорожею, коли тим часом Брунон оповідає, що до огорожі з Київа треба було їхати

два дни. Про Стугну у Брунона нема ніякої згадки, за те „огорожу“ зрозумів наш історик зовсім хибно як вали й рови, бо така огорожа в степу без сторожі не була би ніякою перепонною для ворогів. Із оповідання Брунона видно виразно, що се була дійсна деревляна огорожа (sere), себто частокіл. Супроти сего вважаю не зайвим подати тут у перекладі на нашу мову повний текст сего листу. Сей текст опублікував у перше російський учений Гільфердінг окремою брошурою в Москві 1856, з якої 1858 р. його передрукував німецький історик Вільгельм Гізебрехт у другім томі своєї „Geschichte der deutschen Kaiserzeit“ ст. 600—604. якою я користуюся для отсеї своєї статі. Текст Гільфердінга списаний із досить пізнього німецько-латинського рукопису, зладженого первісно в Касселі якимось Уффенбахом у р. 1716, і який тепер міститься в мійській бібліотеці в Гамбурзі (Historica Nr. 321). В тексті рукопису досить багато помилок, які переважно перейшли також у друкований текст російського вченого і були, хоч і не всі, поправлені німецьким.

Ось переклад сего листу:

„Мужеви церкви, побожному королеви Генріхови Брунон — що, як на все бідний! — бажає всего, що годиться королеви і що подобається всевидящому Богу. Сумніваюся, чи знає побожний король, що нема на землі нікого живучого, хто би більше любив Ваше спасеніє о Господі і хто би більше бажав Вашої слави на сьому світі, так повним трудів. Ваш брат, найлюбійший єпископ Брунон, коли я пробував в угорській землі, сказав мені, що Ви, королю, дуже турбуєтеся моїм поведженем, і дуже боїтеся надто, аби я не захотів пропасти. Се я може й учинив би, як би не спинав мене той сам, що й тепер спинає, ласкавий Бог і мій найсвятійший володар Петро. Нехай нагородить Тобі Бог усіх живучих на землі, що

як вельможний король, який має дбати майже про весь світ, Ти вважав відповідним потурбувати ся в імени Господнім про мене, Твого найменшого слугу, аби я не пропав. Дякую Богу, що Ти, королю, кермуючи ся мудрістю, яку Тобі Бог дав, докладаєш стараня, аби бути добрим і католицьким володарем, а також, що не менше потрібно, бути побожним і зручним візником святої церкв и. Так само й ми — хоч бідні, кілько настут, але Твої, — аби не тратити марно сего життя і не стати голими в день смерти, прикладаємо старань, о скільки надихав нас милосерде святого духа, трудити ся, працювати відповідно до тих слів блаженного Павла: „Не чиню душі своєї цїзнїйшою, як себе“. Отож що до мене самого, не роблю нічого, тільки лихо; що ж до Господа, то Він, коли схоче, скорїйше одним словом усе зробить добре.

„Дїла Господні відкривати та визнавати — почесна річ, а особливо перед Вами я не повинен мовчати, за якого святою намовою я став єпископом і висланий святим Петром несу євангелїє язичникам. Отсе вже цілий рік сповнив свої дні та місяці, від коли довго й дармо просидівши в Угорщинї ми покинули сей край і добрали ся до найжорстокїйших із усіх язичників Печенїгів (Pezenegos). Князь Русів, великий своїм царством і богацтвами, держав мене місяць у себе проти моеї волї, буцїм то я добровільно хотїв сам себе погубити, і переконував мене, аби я не йшов до того безрозумного народа (inrationabilem gentem), де не знайду ніякої користи для душ, але хиба для себе смерть і то найганебнїйшу. Та коли не міг відмовити мене, і про мене недостойного перелякав його якийсь привид (visio), сам зі своїм військом відпровадив мене два дни дороги до крайньої границї своєї держави, яку проти кочовника ворога обгородив з усіх боків дуже міцним і довгим частоколом (sepe). Коли ми доїхали до границї його кра-

ю, ми зупинили ся перед брамою. Тоді він із'сїв із коня на землю, а коли я з товаришами пішов наперед він зі своїми в'єводами пішов за нами, доки ми не дійшли до брами. Він сам зупинив ся на однім горбі (colle, може могилі), а ми стали на другім горбі. Взявши хрест у руки я ніс його співаючи святий вірш (nobile carmen): „Petre, amas me? Pasce oves meas!“¹⁾ Коли ми скінчили антифони, князь прислав до нас свого в'єводу, який сказав нам отсі слова: „Допровадив я тебе сюди, де кінчить ся наша земля, а починавть ся ворожа. Богом молю тебе, аби ти не тратив даремно життя на мою неславу! Знаю, що завтра перед третьою годиною тебе без ніякої причини жде гірка смерть“.

Я відповів йому: „Нехай Бог отворить тобі рай, так як ти отворив нам вхід до язичників!“. Що маю казати більше? Три дні йшли ми і ніхто не напастував нас. Третього дня, се було 6. лютого, три рази, рано, в полудне й вечером усіх нас із похиленими шиями водили під мечі, аби нас повбивати і всі три рази від нападаючих на нас ворогів — так допустив Господь і проводир наш св. Петро — чудесним знаком вийшли ми без образи. В неділю прийшли ми до більшого народу, і нам дали приміщенє, поки кінні гонці не скликали весь народ на збір. Отож о девятій під полудне покликано нас на раду, б'ючи батогами нас і коний. Нас зустріла незлічена юрба з кровавими очима, і підняла страшенний вереск. Тисячі сокир, тисячі мечів підняло ся понад наші голови, грозячи напруго повбивати нас. Томили нас аж до ночі, самі між собою в незгоді, поки старшини того народу не вирвали нас силою з їх рук, і почувши наше оповіданє не зрозуміли, що для добра прийшли ми до їх краю.

„От так із волі чудотворного Бога і пре-

¹⁾ Властиво євангельські слова.

святого Петра прожили ми серед сего народа 5 місяців, обійшли 3 округи, а четвертого не торкали ся, але з нього прийшли до нас післанці від знатнійших між ними. Несповна 30 душ обернувши на християнство, пальцем божим ми зробили між ними мир, якого, як вони самі говорили, ніхто крім нас не міг би зробити „Сей мир — мовили вони до мене — зроблений тобою. Коли правда те, що ти навчаєш, ми всі радо зробимо ся християнами. Коли той князь Русів буде хиткий у вірі, мусимо ждати тільки війни від нього, а не від християнства“.

„З тою заявою прийшов я до князя Русів, який задоволений Бога ради дав закладника свого сина, а я посвятив одного з наших на єпископа, який разом із тим князівським сином пішов до краю Печенігів. Отак для більшої слави та хвали Спасителя Бога дійшов християнський закон до народа найгіршого з усіх язичників, які живуть на землі. Я ж тепер звертаю ся до Прусів, де стане ся те, що має стати ся, де зробить і тепер той, що все зробив, милостивий Бог і зверхник мій пресвятий Петро. Чув я також про Чорних Угрів, до яких власне пішло перше посольство від святого Петра, яке ніколи не ходить на дармо, хоча наші — Боже їм прости! — за якийсь великий гріх посліпли. Ті Чорні Угри всі навернули ся на християнство. Все те одна слава Бога і святого Петра. Що до мене, не маю нічого крім гріхів, і тільки те одно страчене добро, коли милосерний Бог для себе не зробить, не помножить і не додасть нам його задля крови святих, а особливо тих, що пролили її на землю в нашім віці.

„Пане мій! Все добре, що зробив ти для мене, Бог відплатить тобі в день воскресеня праведних, особливо-ж те, що турбуєш ся мною. Щоб я з молодечого нерозуму не вдав ся в світські діла і не покинув духовних, се, здаєть ся, при моім відході сердило тебе. Се було при-

чиною також, що ти в моїй неприсутности перед твоїми найближчими вельможами висміяв мене й деякі мої смішні поступки. Отсі три річи — любов і гнів і насміх — ніколи не звертав би ти на мене, як би ти не любив мене, і певно ніколи не почув би ти ненависти до того, що в мені видало ся тобі злим. Говорю се для твоєї потіхи, і коли воля благого Бога та причина святого Петра, я не хочу згинути. Хоч і кілька в мене зла та погані, хочу бути добрим з божого дару і молю ся Богу: „Всемогучий і милосерний Боже, направ мої давні прогріхи і дай королеви, щоб йому ніколи не вмирили добрі діла, та щоб він день у день робив ся ліпшим королем!“

„Та нехай же вільно буде мені без твоєї образи сказати тобі ось що: „Чи добре переслідувати християнина, а водити приязнь із поганським народом? Що за союз Христа з Беліалем, яке порівнане світла з птьмою? Як погодять ся Сварож (в лат. тексті Zuagasi) або діявол із вашим і нашим провідником святих Маврікієм? Яким чолом зйдуть ся святі списи і чортівські хоругви, що пасуть ся людською кровю? Чи не вважавш, королю, гріхом сего, коли християнську голову — сором сказати! — вбивають під прапором злих духів? Чи не ліпше мати вірним собі такого чоловіка, при якого помочи й поради міг би ти побирати дань і провадити християнізацію поганського народа? О, як-же бажав би я, щоб ти з ворога зробив ся союзником того, про кого говорю, короля Болеслава! Відповіси може: „Хочу!“ Отже окажи милосерде, відложи жорстокість! Коли хочеш мати вірного, перестань переслідувати! Коли хочеш мати войовника, зроби йому добро, аби був тобі рад. Бережи ся, королю, коли хочеш усе робити силою, а ніколи милосердем, яке любить сам Добрий, аби часом не розсердив ся Ісус, який тепер помагає тобі. Не сперечаю ся

з королем; нехай буде, що хоче Бог і що хочеш ти! Та чи не ліпше воювати з поганями за християнство, ніж насилувати християн для світової слави? Певно, чоловік міркує, а Бог порядкує. Та чи-ж не з поганями й християнами вступив у силі свого панованя король на сю землю, і чи-ж не охороняють її св. Петро, якого підвладною вона признає себе, і св. мученик Войтїх? Коли-б вони не хотїли допомагати їй, то певно не спочивали би в нїй ті святі, що пролили на нїй свою кров і в нїй під страхом божим роблять многі чудеса, ті 5 мучеників убитих тут? Мій пане! ти не мягкий володар, що було би шкідливе, але справедливий і енергїчний правитель, що дуже добре; та одного лише треба би ще, аби ти був милосерний, і не все лише силою, але також милосердем приєднував собі народ. Тодї не мав би ти війни анї з одного боку, так як тепер мавш її з трьох боків.

„Та що менї до сего? Нехай відає про се постійний у добрі та справедливости король, нехай відають його мудрі дорадники, єпіскопи, графи та воеводи! Що-ж тикаєть ся мовї й божої справи, скажу одно й друге, а до сих більше не додам нічого. Два великі лиха, які стали ся Богу та його войовникови Петрови від неотесаних поган, повинна близько відчути також ваша церков. Поперед усього король Болеслав, який дуже ласкаво хотїв силами душі й тїла допомогти менї до навернення Прусів і готов був для сеї ціли не пожалувати ніяких гроший, тепер перешкоджений війною, яку премудрий цїсар уважав потрібним видати йому; допомогти менї до проповіді євангелія у нього нема анї сил, анї охоти. Натомїсь хоча Лютичі язичники і кланяють ся ідолам, Бог не поклав цїсарю на серце на користь християнства піти проти таких ворогів славною війною. Чи-ж не була би се велика слава і велика користь для цїсаря збільшити цер-

ков і здобути апостольське ім'я перед Богом, потрудити ся, аби погани вихрестили ся і дати їм мир при помочи християн? Але в тім лежить корінь лиха, що цїсар не вірить Болеславови, а сей не вірить сердитому цїсаревї. Горе нашим нещасним часам! Після святого цїсаря, великого Константина, після взірця релїгійности, великого Кароля теперішній цїсар переслїдує християнина, а нема його до того, аби навести поган. Подумай, королю, що коли даси спокій християнам, а почнеш задля християнства воювати з поганами, буде тобі в остатній день радість, коли всіх лишивши, станеш перед обличчям Найвисшого з тим меншим болем і з тим більшою радістю, чим більше добро ти спомянеш учинене за житя. Не лякай ся того, королю, аби релїгійний муж (scil. польський король), споминаючи зазнане від тебе лихо, лучив ся з поганами. Тільки не шукайте неможливого! Зрештою яким способом хоче наш цїсар, аби Болеслав тут забезпечив йому те, що йому на віки не простить ся? Аби завсїгди допомагав вам як найпильнійше в поборюваню поган і увсїх справах служив добровільно? О скільки-ж добра для збереження християнства і наведення поган можна би осягнути, коли би так само як Мешко, отець теперішнього короля, мав дружбу з покійним цїсарем, так само й ти, наш цїсарю, на яким спочиває одинока надія світа, злучив ся з його сином Болеславом!

„Тим часом не утаю перед тобою, що я як єпископ вислав декількох наших під проводом преподобного монаха Родберта, знайомого тобі, за море проповідати євангелїє Шведам. Як оповіли по правді прислані відтам послї, він охрестив самого короля Шведів, якого жінка вже перед тим була християнкою. З королем незабаром доступили сеї самої ласки божої 1000 мужів і сім осель. Інші обурені тим, заходили ся повбивати їх, і тільки дали їм час, надїючи ся,

що всі з єпископом вийдуть із краю. Вислано послів відси, що мають припильнувати їх поведження та повороту. Коли вернуть, слуга ваш постараєть ся на певно донести вам по правді все, що вони розповідять, як своєму королю, що допоміг мені просвітити ся євангелієм.

„Що ж більше? Знайте, і свідок мені Христос, де тільки можу, як найвірнійше служу вашій і нашій справі, і хоч невмію молити ся перед обличем Господа, не перестану гавкати (latrare), аби Бог благословив вас своєю ласкою і щоб у всякім ділі допомагала вам прихильність св. Петра. Ви-ж о скільки можете радою чи підмогою причинити ся до навернення Лютичів та Прусів, як годить ся побожному королю та надії світа, не занедбуйте труду! Для навернення твердих серць тих поган під подувом духа святого мусить тепер почати ся моя праця, і всі мої зусилля та змаганя приложу до неї при помочи св. Петра. Будь здоров, королю! Жий правдою для Бога, памятаючи про добрі діла! Умри в старости, ситий літ і чеснот!“

Хоч і як не багато написав Брунон про Володимира та Печенігів, то все таки з його оповідання, якому не маємо підстави не вірити, можна видбути деякі цікаві історичні відомости. І так дізнаємо ся від нього, що в р. 1007 було руське посольство в Угорщині у короля Стефана, яке того-ж року під зиму вернуло до Київа. Пробувши місяць у Київі при дворі Володимира Брунон ледви випросив ся у нього, аби пустив його до Печенігів. Між Русинами Брунон не розвивав і не думав розвивати ніякої місійної діяльності, очевидно вважаючи їх за християн. Що до Печенігів дізнаємо ся від Брунона, що їх не тільки в західній Європі, спеціально в Угорщині, вважали найзавзятійшими і найжорстокішими язичниками, але такими-ж очевидно вважав їх також Володимир, який не надіяв ся ніякого успіху від місії Брунона та його товаришів, ні-

мецьких монахів, і віщував їм скору мученицьку смерть. Про місце осідку тих Печенігів, до яких удав ся Брунон, можна сказати на певно, що воно було на правім березі Дніпра на південь від Київа, віддалене від нього на два дни кінної дороги, значить десь понизше Канева. Границя між степом, де кочували орди Печенігів, і руськими оселями, була правдоподібно на всім її протязі, т. є. від Дніпра аж до Бога обставлена високим частоколом, у яким на досить далеких відступах, правдоподібно на шляхах, були побудовані брами, правдоподібно з відповідними укріпленнями, в яких мусіла стояти військова сторожа, призначена для береження огорожі. Пробиваючи 5 місяців у краю Печенігів Брунон стрічав там окрім мандруючих та кочуючих ватаг також густійше заселені місця, в яких була досить вироблена громадська організація, але не було ніде одного володаря. За той час Брунон успів обійти оселі трьох печеніжських племен і дізнав ся ще про четверте, що може жило за Дніпром, із якого до нього прийшли посли. Найважніші явища суспільного характеру, які зазначив Брунон у побуті Печенігів, се збір або віче цілого народу, а властивіше цілого племені, скликане при надзвичайній нагоді через умисних гонців. Друге важне явище, се досить виразно зазначена різниця між юрбою, т. є. масою печеніжського племені, яка нічого не хоче чути про християнських місіонарів і готова вимордувати їх, і досить значною верствою старших та знатніших, які мали змогу не тільки своїми словами вдержати юрбу від вимордування місіонарів, але здужали навіть силою вивести їх із розлюченої юрби. Між тими старшими знайшли ся очевидно також прихильники християнства, а навіть такі далекозорі політики, які перед Бруноном висловляли свій погляд, що Печеніги держачи ся поганства можуть надіятися тільки війни з боку сусідів християн, а могли би надіятися ся мира

тільки тоді, коли би й самі вони прийняли християнство і коли би також руський князь не вагався в своїх християнських переконаннях. Чи чув Брунон такі слова від печеніжських старшин, чи може се лише тільки його власна комбінація, виведена в відносин на Руси, які він пізнав і про які не хотів говорити докладніше, в усякім разі се невеличка тїнь, яка з його оповідання паде на правовірність Володимира і на постійність його християнських переконань.

Місія Брунона до Печенігів мала один справді політичний наслідок, невідомий із жадних інших жерел, а власне той, що наслідком знайомости з християнськими місіонерами Печеніги забажали завести мирові зносини з Володимиром, які могли скінчити ся їх приступленєм до християнства. Володимир до тої міри признав важність сего почину, що не завагався вислати свого власного сина — невідомо, котрого, мабуть одного з тих неправесних, яких імена не дійшли до нас — як закладника до Печенігів. Чим скінчила ся та проба мирних зносин між Русю й Печенігами, невідомо.

З дальшої часті листу Брунона до цісаря Генриха II. важно лише зазначити згадку про те, що поганські ще в ту пору Лютичі чтили бога Сварожа (Zuagosi), про якого згадує також Тітмар Мерзебурський.

Писано 23–28. червня 1912.

V. Придунайські Скити
в IV--XII вв.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

Скитське плем'я, яке описав Геродот, зчезло з історичної арени при кінці другого віку християнської ери. В „Історії України-Руси“ М. Грушевського (т. I. ст. 96) читаємо про се: „Скитська держава заціліла була ще в східній Таврії; в кінці II. в. вона впала в боротьбі з Мітрідатом VI., покликаним Херсонесцями на поміч проти сих Скитів. Страбон каже, що сей край і сусідні землі на північ від Перекопа до Дніпра звали ся Малою Скитією. В оповіданнях Овідія в околицях Дунаю поруч із Сарматами виступають теж Скити, і Страбон каже, що на Дунаю теж була Мала Скитія; довго по тім ся назва прикладала ся до теперішньої Добруджі.“

Ся остатня половина речення о стілько недокладна, що не сказано, як довго вживала ся та назва і чи справді прикладала ся тільки до тої дельти Дунаю, що тепер називається Добруджею. В книзі проф. Грушевського се остатня згадка про Скитів, і читач може думати, що пізнійші жерела зовсім уже не згадують про них. Тимчасом у пізнійших жерелах стрічаємо досить багато згадок про Скитів, стрічаємо характерні факти з їх історії, з яких можемо виробити собі досить докладне понятє про їх історичну судьбу, розселенє та племенну приналежність.

1. Свідоцтва Георгія Гамартоля з рр. 251—591.

Не вдаючи ся в вичерпуючий дослід усього того, що стрічаємо про придунайських Скитів у ріжнородних жерелах III—VI. вв., обмежу ся туг на тих скупих свідоцтвах, які подає про них византійський монах Георгій Гамартоль¹⁾, починаючи р. 251. Читаємо в нього: „Після Галля царював Декій 2 роки і згинув разом зі своїми дітьми від Скитів, закладників Галля; їх усіх утоплено в болоті, і вони прийняли достойну кару за свою дикість, так що ані части їх тіл не знайдемо.“ (Ст. 359—360).

Далі минає більше як 100 літ без ніякої згадки про Скитів, аж під р. 379 стрічаємо відомість, що вибраний византійським царем Граціян д. 19. січня того-ж року вирушив із Еспанії, аби воювати зі Скитами, але дійшов тільки до Риму. (Ст. 462).

І знов минає більше як 100 літ, поки зустрінемо згадку про Скитів. Під р. 513 читаємо, що Тракієць Віталіян зібравши Скитів і Мізіїців підійшов аж під царгородську пристань грабуючи. Проти нього вплинув з фльотою начальник Марін і при помочи медійського огню, який при божій помочи приготувив філософ Прокль, спалив кораблі варварів. (Ст. 517).

Дальшу відомість про Скитів стрічаємо під р. 591, у яким Пріск, мурин царя Маврикія, побідив Скитів невідомо де. (Ст. 556).

І знов минає більше як 100 літ, поки нам у византійським літописі зустрінесть ся принагідна згадка про Скитів під р. 711. Оповідаєть ся там, як самозванець Філіпик, син византійського патриція Никифора, повстав проти царя Юстиніяна II.,

¹⁾ Ученя Записки втораго отдѣленія Императорской Академіи Наукъ. Книга VI. СПбургъ 1861. Хронографъ Георгія Амартола, изд. Э. Г. фонъ Муральтомъ 1859.

який опущений своїми дістав ся в руки само-званця, а сей велів відтяти йому голову і вислав її до Скитів. (Ст. 624). Що могла значити така посилка, літописець не поясняє. Більше фактичних відомостей у тій літописній компіляції не знаходимо, але вже ті розрізнені звістки показують, що Скити на протязі тих століть не перестали існувати і бути ворогами, отже також незалежними сусідами византійської імперії.

2. Два Скити-герої 919 і 939 рр.

Отсе невеличке оповіданє беру з малярського історика Антона Бонфінія¹⁾, який зачерпнув його невідомо з яких жерел. Для його поясненя треба нагадати факт, що під кінець IX. в. Маляри (Угри) прибули з за Волги на Південну Русь, а відси на Подунавє, до давньої Мезії. В р. 892 німецький цісар Арнульф покликав їх на поміч проти моравського князя Святополка, і протягом 4-ох неділ вони розбили державу Святополка, та за те на протяг майже цілого столітя зробили ся страшним бичем західної Європи та її цивілізації, ненастанними нападами руйнуючи села та міста північної Італії, Німеччини і навіть Франції, бо іноді доходили майже аж до берегів Атлантийського океана. Про один такий напад оповідає Бонфіній ось що: „Після одного пораженя, в яким від німецьких мечів згибло коло 3000 Маляр, решта їх вернувши до дому сиділа спокійно мало що не 16 літ. Не можучи видержати так довгого спокою і чуючи в собі покликанє бути бичем народів, вони облягли місто Августу в Швабії. На розказ цісаря Конрада I. на підмогу місту прибув Урбан з німецьким та італійським військом, яке обступило Угрів при облозі так, що вони з облягачів зробили ся обляженими. З одного

¹⁾ Antonii Bonfinii Rerum Hungaricarum decades quinque. Posonii, anno MDCCXLIV. Ст. 123—4.

боку їх спиняла ріка, що розлила ся від цовені, а з другого ворожі війська Алеманів та Італійців, так що для втеки не було вїякого виходу. Друге угорське військо сиділо сховане в лісі недалеко міста Августі і не могло винайти способу допомогти своїм. Було їх 40.000. Чуючи, що їх товаришів по часті вбивають, по часті розпинають на хрестах, а по часті беруть у неволю рішили відступити від обох військ, а за те вдарили на військо Конрада, що доходило до Рену. З того війська взяли в неволю стільки людей, скільки могло вистарчити на відкуплене та визволене їх товаришів, узятих у полон. Ся їх надія справдилася, бо тих, що взято в полон і не повбивано, Німці випустили на волю в заміну за своїх бранців.

Із тих, що були вбиті, оповідають про геройський учинок Легеля, що разом із Бульхом узятий до неволі був приведений перед Конрада. Коли цїсар запитав їх, чому так завзято нападують християн Легель відповів:

— Ми местники людських злочинів і призначені вам Богом на кару. Коли би ми перестали переслідувати вас, то Бог розгнівав би ся на нас і ви побідили та повбивали би нас.

Цїсар подивляючи сю відповідь предложив йому, що сповнить одно його бажанє перед його смертю. Легель попросив, аби йому подали трубу, якої вживав у бою. Коли йому подано її, він раптовним ударом розбив голову Конрада і сказав:

— Підеш поперед мене до пекла і там будеш служити мені.

Вчинив се тому, бо Скити вірили, що ті, кого вони вбили в сьому житю, в другім житю будуть їх слугами. Мадярське військо після сього перейшло Рен і зробило великі спустошеня у Франції, а відси перейшовши до північної Італії сплїндрувало всю долину понад Падом, і понад Адрійське море вернуло збогачене до Панонії.

Після сього походу було 20 літ спокою“. Бонфіній не подає дати сего факту, але вона відома тому, що цісар Конрад I. умер 919 р.

Другий факт, який безпосередно за сим оповідає Бонфіній, став ся о 20 літ пізнійше, значить 939 р. „Сприкривши собі супокій Угри рушили на Болгар і заняли Гидрополь. Впавши до Тракії, аби буцім-то відібрати від Греків данину, яку вони занедбали давати їм, вони страшною облогою обступили Константинополь. Один із Греків, велитенського росту й сили, вийшовши з міста викликав Угрів на поєдинок обіцяючи, що поборе їх двох. Поглянувши на нього Ботонд із угорського війська сказав:

— Я отсе найменший із скитського роду, але не вважаю відповідним стати до поєдинку з тобою, хиба візьмеш собі до помочи ще двох, із яких один доглядить, як буде виходити душа з твого тіла, а другий постараєть ся поховати твого трупа. Сим способом я присилую вашого цісаря, аби віддав данину нашому народови.

По сих словах угорський воевода Опур велів йому попробувати свою силу на замкненій брамі міста, а він поперши її плечима відчинив її так, що й діти могли входити. Коли перед мурами уставлено все до поєдинку, по довших переговорах угорський вояк убив Грека і вийшов побідником. Цісар із жінкою й горожанами дивили ся на се з мурів, та коли боротьба закінчила ся смертю Грека, не хотіли нічого чути про сповненє умови. Тоді Угри ще завзятійше кинули ся рабувати та палити грецькі села й міста, так що спустошивши майже всю Грецію та Македонію вернули з пребогатою здобичю“.

В обох сих фактах, як бачимо, виступають Скити, що служили в угорськїм війську. Се було зовсім природне супроти того факту, що Угри, поки перейшли до теперішньої Угорщини, прожили довший час на території теперішньої Румунії, заселеної тоді в значній частині, як поба-

чимо далі, людиністю, яку Греки по старій пам'яті, а за ними також і Мадяри називали Скитами. Було се в тих часах зовсім природне явище, що войовничі наїзники вибираючи ся в похід на завойоване невідомого їм краю, брали з собою здібну до війни часть місцевої людности, яка могла йти з ними добровільно, або мусіла служити їм по неволі.

3. Свідоцтва Анни Комнени.

Анна Комнена, найстарша дочка цїсаря Алексїя Комнена, родила ся р. 1083, була невісткою письменника Никифора Брієннїя, а коли по смерти вітця р. 1118 у спілці зі своєю матір'ю Іреною вдала ся в політичну конспірацію, аби посадити на престолі свого мужа; а усунути законного наступника, свого брата Йоана, і коли ся конспірація наслідком неохоти Брієннїя й рішучости Йоана не вдала ся, вона разом зі своєю матір'ю відійшла до заснованого ними монастиря, де прожила до своєї смерти. Тут написала вона свій головний твір „Алексїяду“, історію свого батька Алексїя Комнена, в 15 книгах, що обіймає час від р. 1069—1118 і творить продовжене „Історичних матеріялів“, написаних її тестем Брієннїєм, що сягають до р. 1079. Про її твір пише історик византійської літератури Крумбажер: „Не вважаючи на всі їх хиби, сї спомини дочки про батька являють ся одним із найвизначнійших творів середньо-грецької історіографії. Се жерелове оповідане про блискучу, також для західньої Європи важну добу византійської історії. В ньому бачимо поперед усього дуже старанно змальований образ володаря, що визначав ся однаково воєнними й політичними ділами і висшою понад свій

вік силою ума, і належить до найвизначніших постатей середніх віків“.*)

Розумієть ся, що крім змальованя постати свого батька Анна Комнена подає в своїм творі багато ріжнородних відомостей про тогочасні події та відносини, в тім числі також і про Скитів. Перша книга оповіданя Анни Комнени, загалом недатованого, починає ся р. 1080, коли її отець у службі цїсаря Никифора Ботанїята вирушає в похід проти Никифора Брієннїя, свого пізнїйшого тестя, який тоді оголосив себе цїсарем і покликав собі на поміч Турків (Угрів). У війську, якому проводив Алексїй Комнен, служили також Скити. В битві під Каляврою Угри збили Скитів з місця, але пізнїйше Скити вернувши з великим криком ударили на них і кинули ся грабувати їх табор. „Бо такий се народ, ті Скити, — пише авторка, — що ледво тільки зломають троха противника і осягнуть перевагу, зараз кидають ся на рабунок, і тим способом тратять побїду“. (Кн. I, розд. 5, ст. 28, 30).

Ся битва скінчила ся дуже нещасливо для Брієннїя; молодий, ще безбородий Алексїй Комнен узяв його в неволю, а коли про се дійшла вість до цїсарського двора, цїсар вислав свого довіреного слугу, Скита Борїля, зі значним відділом війська, який прибувши до Алексїєвого табору зараз велїв видати собі Брієннїя і тут же казав осліпити його (ст. 38). Про того самого Борїля, якого наша авторка на однім місці (ст. 85) називає родовитим Славянином, а кілька разів Скитом, оповідаєть ся в розд. 16, кн. I, що він разом із своїм тсваришем, також Скитом Германом, служачи при цїсарським дворі, очорнив диррахїйського намісника Георгія Мономахата, буцім то він мав зносини з цїсарською жінкою.

*) K. K r u m b a c h e r, Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453). 2. Auflage. München 1897, ст. 276.

„Почувши се Йоан Алян, добрий приятель Мономахата, який пізнав ненависть і часті клевети на нього обох Скитів, прибув до Мономахата, розповів йому про їх розмови з цісарем і радив йому подбати про своє жите“. Мономахат зразу рішив ся їхати до цісаря, та здибавши по дорозі Алексія Комнена, звірив ся перед ним зі своїм клопотом, та за його радою і ободрений тим, що Алексій візьме се діло на себе, він вернув на своє становище. (ч. I, ст. 76—7).

Вернувши до Константинополя Алексій звернув пильну увагу на обох Скитів, цісарських любимців, і завважив, що вони боячи ся, аби їх інтриги не відкрили ся, устроїли себе так, що один приходив до служби одного дня, а другий другого, аби в разі, коли один буде скомпромітований, другий міг ратувати себе втекою (ст. 90). Нарешті вони повзяли плян потай від цісаря нічу арештувати братів Комненів і осліпити їх. Метою сего заговору було, як ішла чутка, що Боріль забажав усунути Комненів, аби міг сам зробити ся цісарем (ст. 95). Се дало привід Комненам до того, що вони, уйшовши зі свого дому, заалярмували військо і змусили цісаря до абдікації. (кн. II, розд. 4, ст. 93—98).

Кн. V, розд. 2, стор 230 занотовано відомість, що Скити йдуть війною проти цісаря Алексія Комнена. Здаєть ся одначе, що до війни тоді не дійшло, бо в дальшій оповіданю (кн. VI, розд. 4, ст. 279—280) читаємо про голову Манїхеїв Травля, який збунтувавши ся проти цісаря здобув гірську твердиню Белїятобу і відси робив часті грабівницькі напади на доли аж до Філіпополя. „Незадоволений сим Травль заключив союз із Скитами, що сиділи над Дунаєм і мали в посіданю околиці Главиниці та Дерстра на правім березі Дунаю. Аби прихилити до себе знатнійших Скитів, він узяв собі за жінку дочку одного з них і впливав на них у тім дусі, аби частими нападами докучали цісареві. Чуючи

про ті напади день у день цісар старав ся листами та обіцянками заспокоювати Скитів, а нарешті видав їм золоту грамоту, в якій запевнив їм безкарність і повну свободу“.

В р. 1172 вибухла війна між Греками й Скитами, про яку византійська царівна пише ось що (кн. VI, розд. 14, ст. 323—329). „Бажаючи розповісти про тяжший і страшнійший напад на римську державу, мушу вивести діло від початку, бо одні хвилі того руху повставали з других. Народ Скитів, дізнаючи щоденних утисків від Савроматів, покинувши свої осідки прийшов над Дунай. А що треба їм було жити в згоді з тими, що сидять над Дунаєм, то за згодою всіх заключили умову з їх старшинами Татом, і другим на імя Халобом, і Сеславом і Сацою (бо-ж треба назвати імена тих мужів, найвизначнійших між варварами, хоч їх імена заплямлять троха карту історії); перший із них володів Доростолом, а другий Біціною й іншими околицями. Заключивши з ними союз вони безпечно перепливали через Дунай і пліндрували деякі місточка. Але Травль Маніхеєць і його дружина, що держав місточко Беліятобу, положене на горбі, під своєю владою, почувши про те, що робили Скити, виконав те, що задумав у перед. Обсадивши вузкі та прикрі дороги покликав Скитів, спустошивши перед тим усю грецьку околицю. Такі то ті Маніхеї, з природи надзвичайно войовничі і жадні крови як пси. Почувши про се цісар Алексій вислав проти них генерала західної армії Пакуріяна знаючи його як дуже досвідного в провадженю війська та розставлюваню боєвих рядів; разом із ним пішов також Врана, муж надзвичайно войовничий; отсі вовводи зібравши військо рушили проти них. Дійшовши до Скитів, які переправивши ся тісними дорогами стояли табором коло Беліятоби, і бачучи їх величезне число, Пакуріян здержав ся від битви, волячи заховати своє військо в цілости без бою, ніж удавши ся в бій потерпіти поражене

і стратити багато людей. Але Врана, смільчак, що не бояв ся ніякої небезпеки, не задоволив ся сим, підозріваючи генерала, що з трусости відволікає битву. Уступаючи напорови Врани той велів усім узброїти ся і виступити до бою, і вдарив на Скітів, сам провадячи середню лаву. Але що Греків була лише мала горстка супроти числа ворогів, то на сам їх вид усі обняті були страхом. Про те вдаривши на Скітів многі погибли в бою. Сам Врана впав від смертоносної рани, тай сам генерал борючи ся завзято і раз по разу вдаряючи на ворогів, ранений під бік віддав Богу душу. Решта війська пішла в розсипку. Почувши про се цісар гірко заплакав жалуючи тих, що полягли в бою, а особливо багато сліз пролив по смерти генерала, якого любив дуже, ще поки став цісарем. Та про те не тратячи духа вислав Татіція з великою сумою грошей до Адріанополя, що мав платити воякам цілорічпу плату з гори і зібравши з усіх сторін охочих приготувити нове військо. Рівночасно покликав із Малої Азії Убертопуля, начальника галлійської наємної дружини, з самими Галлями, аби полишивши відповідну залогу в Кизіку як найшвидше поспішав до Татіція. Сей побачивши Латинян і Убертопуля, і зібравши вже порядне військо, покріплений на дусі зараз вирушив проти Скітів. Перейшовши Філіпополь розложив табор на березі ріки, що пливе біля місточка Ближне, а побачивши Скітів, що вертали з розбою з великою здобичю та з бранцями, хоч іще його табор не був зовсім готовий, вислав проти них значне число вояків. Сам він узброївши ся і всім велівши хапати ся до зброї, розставив ряди і поспішив у слід за тими, яких вислав на перед. Побачивши Скітів, що зі здобичю та бранцями злучили ся з рештою скитського війська, розложеного на березі ріки Евра, розділив своє військо на дві часті, і в обох частях велівши проспівати боеву пісню,

з великим галасом ударив на варварів. По недовгій, жвавій битві багато Скітів полягло, багато ратуючи своє жите розбігло ся в різні сторони, а Татіцій забравши велику добичу з побідою пішов до Філіпополя. Там розмістивши все військо почав міркувати, відки й яким способом знов підійти варварів. Думаючи, що їх число дуже велике, вислав розвідників, які мали роздобути йому відомість про становище Скітів. Ті розвідники вертаючи донесли йому, що величезне число варварів містить ся довкола Беліятоби і грабує сусідні околиці. Татіцій дожидаючи нападу Скітів і не маючи т кого війська, що могло би дорівняти їм, був у великім клопоті та безрадности. Про те велів воякам острити мечі й готовити ся до битви. Нарешті прийшов гонець, який повідомив його, що варвари надходять і вже наближають ся. Татіцій як стій кинув ся до зброї і велів усему війську бути наготові. Там же перейшовши через Евр розставив свої полки купами, а сам обняв провід центра. Варвари, які своїм звичаєм уставили табор і приготували своє військо до бою, почали чекати на противників. Але оба війська обняті острахом не квапили ся починаги битву. Греки бояли ся незліченої многоти Скітів, а Скіти жахали ся бачучи всіх Греків узброєних списами, з воєнними знаменами і в блискучих одежах, що блискотіли до сонця мов звізди на небі. Тільки одні Латиняни, відважні та завзяті, бажали кинути ся до бою, острячи зуби та мечі, але Татіцій зупинив їх. Він був чоловік обережний і бистроумний у провиджуваню будучого. От так оба війська дожидаючи нападу противної сторони і не сміючи жадне виступити на перед, простояли до заходу сонця. Те саме повторило ся й другого дня. Хоча начальники з обох боків готовили ся до битви і розставляли полки, але що жаден із них не важив ся розпочати битви, на третій день досвіта Скіти почали відступати. Татіцій

зараз почав доганяти їх, але, як то кажуть, „піший до лідійського воза“ (по нашому: піший кінному не товариш), — коли Скити заняли долину Сідеру, а він перед тим не зміг дігнати їх, вернув із усім військом до Адріанополя, а лишивши тут Галлів і розпустивши на вербованих вояків кожного в свою вітчину, сам із невеличким військом вернув до Константинополя“.

Сеї розділ, поданий тут у дословнім перекладі, містить деякі дуже важні відомости, на які доси не звернено відповідної уваги. Поперед усього довідуємо ся тут про міграцію Скитів із околиць між Дніпром і Дністром на південь аж над Дунай, під натиском Савроматів. Ся подія, не датована в оповіданю Анни Комнени, в зіставленю з тим, що сказано було на початку сеї статі, припадає на III. або IV. ст. по Хр. Друга важна річ, яку стрічаємо в тім оповіданю, се те, що Скити перебираючи ся через Дунай уже в другій половині X. в., застали там людність правдоподібно не болгарську і не підвладну византійській імперії, що жила під управою вибраних князів, із яких що найменше два мали не лише славянські, але виразно руські, не болгарські імена, Тато (отець) і Всеслав. Скити вважали можливим жити з ними в союзі, аби в їх наддунайських володіннях, головно в Доростолі, мати точку опори для своїх нападів на болгарські та грецькі землі. І ще одно важне явище! При кінці X. в., в часі коли відбувало ся наше оповіданє, рівночасно з панованєм Володимира Великого, ті придунайські Скити мусіли числити сотки тисяч, або й звиш міліона людности, коли могли вислати за Дунай військо, якого численність могла проняти жахом византійську армію.

Майже ціла сема книга „Алексїяди“ занята оповіданєм про війну цїсаря Алексїя зі Скитами в слїдуючїм роцї. Подаю тут се оповіданє в скороченю, перекладаючи дословно тільки важнїйші місця.

1. З початком весни Цельгу, найвисший начальник скитського війська, перейшовши через Дунай на місці його тіснини з військом майже 80.000-ним, зложеним із Савроматів і Скитів, та з немалим числом Дакійців, яких провідником був Соломон, спустошив міста довкола Харіополя, а здобувши й сам Харіополь і забравши багату добичу засїв на місці, що зоветь ся Темне. Проти нього вирушило византійське військо під проводом Николая Маврокатакаля і дійшло до місточка званого Куля. Скити занюхавши, як кажуть грецькі вояки, мету грецького війська, рушили проти нього йдучи за його слідами. Коли настав день, Цельгу уставив своє військо в боєвім порядку і приготував ся до битви з Греками. Ті одначе бачучи велике число Скитів, хоч горіли жадобою боротьби, все таки отягали ся, бачучи свою меншість. Нарешті по нараді з сотниками грецький генерал поділивши військо на три часті, велїв заспівати боєву пісню і вдарити на варварів. Богато тоді поранено, а не менше побито. Навіть сам Цельгу, що в завзятім бою розбивав цілі фаланги, одержавши смертельну рану, віддав душу. Многі тікаючи погибли в ріці, званій Темна. Оттак віднісши блискучу перемогу над Скитами Греки вернули до Царгорода.

2. Скити сим способом прогнані з Македонії та з сусідніх околиць Філіпополя вернули до Дунаю і відси з великою зухвалістю нападали на грецьку провінцію, як на свою власну. Почувши се цісар рішив ся виперти їх із границь грецької держави боячи ся, аби перебравши ся через гірські тіснини не наробили ще гіршої біди, як у перед. Вирядивши і добре узброївши військо він вирушив до Адріанополя, відси до Лярдеї, а відси виславши коменданта Георгія Евфорбена в напрямі Доростола до моря, сам пробувши там 40 день і стягнувши з усіх сторін військо, міркував вирушити проти Скитів і звести з ними битву. Була справді крайня пора, бо з чотирьох

літ його панованя ані в однім році не уставали напади Скитів, і або весною аж до літа, або від зими тягли ся аж до осені, і ані в однім році не хибло сего нещастя. Воно повтаряло ся ще від давнійших літ, хоч із многих я затила лиш не много. Даремно цісар ріжними способами пробував приєднати їх, бо ніхто не міг доступити до них, такі постійні духом вони були доси. Ото-ж Никифор Брієнній і Григорій Маврокатакаля, яких Скити взяли були в неволю і яких цісар викупив ціною 40.000 зол., не радили йому йти проти Скитів над Дунай; натомісь інші молодші налягали на те, аби перейти Балкани і вдарити на Скитів над Дунаєм. Цісар прихилив ся до їх ради. Тоді Брієнній, не можучи відклонити його від сего наміру, сказав: „Знай, царю, що коли перейдете Балкан, то дізнаєте ся, котрі коні бистрійші“. Коли хтось запитав його, що се значить, він відповів: „А те, що всі будете втікати“. Коли Скити побачили, що проти них іде Георгій Евфорбен із досить великим військом, а Дунаєм пливе фльота, і почули, що з полудня надходить сам цісар із дуже великим військом, вислали 150 своіх послів, обіцяючи йому мир і 30.000 їздців до помочи. Цісар одначе підозріваючи хитрість Скитів не допустив до себе їх посольства, але переказав їм, що не вірить їх словам, і покликав Бога на свідка, що вони хочуть одурити його. „Коли побачите сьогодні знак на небі, то зрозумієте сами, що я не без причини не допустив ваше посольство“. Цісар справді від одного писаря довідав ся, що того дня має бути затьміне сонця. І дійсно, коли настала друга година, сонце затьмило ся так, немов би на землю налягла ніч по заході місяця. Скити остовпіли зі страху, а цісар велів під конвоем відпровадити їх до Константинополя. Та по дорозі, дійшовши до Малої Нікеї, Скити в ночі вирізали необачну сторожу і манівцями вернули до своіх.

3. Цісар боячи ся, аби послі вернувши до своїх не підбурили проти нього всіх Скитів, постановив ударити на них як найшвидше. Перейшовши зі своїми леґіонами річку Сідеру він розложив ся табором над Бичиною. Там багато його людей, що виходили з табору за пашею, спіймали або повбивали Скити. Тому цісар зараз на другий день заняв містечко Плисксву, але й тут була йому така сама напасть. Третього дня дійшли над річку, що пливе біля Доростола, та тут ледво цісар почав розкладати табор, ударили на нього Скити з великим завзятем, і дібрали ся навіть до його намета, який розвалили сполошені коні, так що цісар ледво уйшов живий, і спинивши втеку своїх дійшов до Доростола. Се місто треба було здобувати, бо в ньому панував згаданий уже Тато, який тепер не був у місті, бо вибрав ся з порученя Скитів до Куманів, просити у них підмоги для Скитів у війні з Греками. Цісар здобув місто, але не важив ся облягати укріплених замків, і вийшовши з міста розложив ся табором недалеко Дунаю. Його генерали радили йому не вдавати ся тепер у битву зі Скитами, але заняти на сам перед головне місто північної Болгарії Предславу, відоме з походу Святослава. Цісар рушив до того міста, але Скити дігнали його в поході і змусили до битви, в якій задали йому тяжке поражене. Не вдаючи ся в подробиці опису сеї битви, в якій цісареві кілька разів грозила смерть, зазначу тільки, що в числі союзників цісаря згадано тут відділ Савроматів під проводом батажків Уца і Караца, а скитську стратегію авторка описує так, що вони „маючи якусь природну штуку воювання та уставлюваня боєвих рядів, виставивши боєву лінію помістили підмогу в криївці, а ряди повязали верівками, яких уживають звичайно, а перед ними уставили вози, немов вали, із за яких безпечно стріляли до грецьких поляків“. Не вважаючи на надлюдські майже зусилля цісаря

та його полководців Скити власне при помочи сеї резерви, поміщеної в криївці, розбили грецьке військо і змусили цісаря до втеки до Доростола.

4. Тут оповідав авторка пригоди одного з грецьких полководців, Палеолога, якому з тяжкою бідою вдало ся уйти від погоні Скитів та Печенігів.

5. Доростольський князь Тато в ту саму пору прибув із Куманами на поміч Скитам, коли вони сами побідили цісаря і ділили ся богатою добичею. Кумани ночами кривдувати собі, що вони трудили ся так далеко в надії на добичу, а тепер ніяково їм вертати в порожні, отже Скити повинні своєю добичею поділити ся з ними. Коли ж Скити не захотіли вчинити сего, Кумани вдарили на них і нанесли їм тяжке поразенє, богато їх загнавши в озеро Озолімну.

6. Цісар Алексій викупивши бранців і зібравши втікачів після поразеня виставив нову армію, та почувши про біду, яка трафила ся Скитам від Куманів, вислав свого посла Синезія до них із пропозицією мира, маючи на думці вжити їх як забороло проти Куманів, які побивши Скитів могли би звернути ся проти імперії. Скити пристали на мир, та коли Кумани відійшли геть, почали знов нападати на грецькі оселі. „Неспокійні ті варвари — пише при тій нагоді авторка, — і не звикли додержувати союзу“. Синезій бачучи зраду Скитів вернув до цісаря, а Скити знов перейшли Балкан і дійшли аж до Філіпополя. Цісар виступив проти них, але чуючи себе занадто слабим для битви, вислав до них послів з новою пропозицією згоди. Перед заключенєм тої згоди до нього втік визначний Скит Неандес. При тій нагоді авторка оповідає, що син грецького коменданта Мігідена завзято воюючи з Печенігами, загнав ся аж під скитський табор, та тут якась Скитянка досягла його зелізним серпом, втягла на віз і відрізала йому голову. Сю голову цісар відкупив і пере-

слав батькови, а сей із жалю три дни і три ночі бив себе в груди каменем, поки не вмер.

7 Зима минула спокійно, а весною Скити знов підійшли під Харіополь. Цісар вислав проти них відділ т. зв. архонтопулів, по нашому сказати кадетів, молодих синів старших вояків, та Скити вбили 300 з них по завзятій бійці, і перейшовши Харіополь пішли далі. В однім місці відомий уже нам Татіцій заскочив їх відділ при збираню паші, вбив їх 300, і не мало взяв у полон.

Пропускаю розд. 8, де говорить про події в Малій Азії.

9. Скити підійшли під Рушук, та Греки обсадили се місто. Вилазка проти Скитів не вдала ся, бо Скити многих Греків убили в бою, а інших забравши в неволю також порізали. Цісар діставши підмогу від Латинян виступив нарешті сам проти Скитів. У ту пору Скит Неанцес, що держав ся біля цісаря, здобувши собі його довіре, виїхав на перед буцім-то оглянути становище Скитів і донести про все цісареві, але наблизивши ся до табору він скитською мовою переказав своїм землякам, аби не бояли ся цісаря, бо в нього сили мало і помічників нема; нехай не виходять із за своїх возів, а цісар відступить незабаром. Переказавши се вернув до цісаря. Але один погречений Скит, що служив у цісарськім війську і знав скитську мову, доніс цісареві про зраду Неанцеса. Цісар випімнув йому се, та Неанцес зажадав свідка. Свідок явив ся і сказав йому все до очий, та Неанцес буцім-то обурений добув меча і стяв йому голову. Цісар замісь віддати його під воєнний суд, задержав його далі при собі, а коли перед битвою Неанцес зажадав доброго коня, цісар велів дати йому одного зі своїх власних, а Неанцес сівши на нього пустив ся чвалати ніби то нападаючи на Скитів, а потім переїхав до їх табору. Там розповів своїм землякам докладно все, що бачив.

у Греків, і вони вдаривши на грецьке військо розбили його до тла. Цісар мусів утікати, в утеці сам був ранений, а зібравши недобитків держав ся з ними в Рущуці.

10. Нарешті в новій битві біля Рущука цісарю таки вдало ся побити Скитів.

11. Другий раз по дводневій битві цісар побідив їх під Цурулею і вернув з побідою до Царгорода. Початок осьмої книги оповідає дальший хід війни зі Скитами, яких Греки здужали побідити тільки при помочи Куманів. Дальше панованє цісаря Алексія Комнена пройшло вже без війни зі Скитами, яких багато від тепер служило в грецькім війську.

Отсе все важнійше, що знаходимо про придунайських Скитів у „Алексіяді“. Скити виступають туг як велика воєнна сила, але без ніякого політичного пляну. Про їх громадську організацію не дізнаємо ся нічого. Те тільки можна сказати, що анї царів, анї князів у них нема; мусіла бути тільки військова старшина, що давала порядок у частих битвах. Нема також сліду християнства. В однім місці Анна Комнена згадує, що її отець намір навертати Скитів на християнство (т. I, ст. 323), але до того мабуть не дійшло. Інша річ із тими Скитами, що були в довголітній, добровільній чи невільній службі у Греків. Двох визначних таких слуг при цісарськім дворі, Боріля (Бориса) й Германа, згадано висше; християнське імя що найменше другого з них свідчить про те, що вони були християнами, хоч їх учинки були далеко не християнські.

4. Свідоцтва Акоміната й Кіннама.

Дальші свідоцтва про відносини Скитів до грецького цісарства ведуть нас у першу половину XII. в. під панованє цісарів Йоана та Мануеля Комненів, із яких перший панував

у р. 1113—1143, а другий став цісарем у цвітні 1143 р., а вмер 1180 р. Про стичку Йоанна Комнена зі Скитами оповідає византійський історик Никита Акомінат, прозваний також Хонїятом, під р. 1121 ось що: „Коли Скити перейшовши Дунай пустошили Тракію і нївечили все стрічне мов сарана, цісар Йоан Комнен скликавши з усіх сторін військо і узброївши його як найліпше, випровадив супроти них, не так задля їх незліченої многоти, як радше задля сваволї і зухвальства варварів. З разу вислав до них послів свідомих їх мови пробуючи, чи не зможе намовити їх, або хоч декого з них, аби вдали ся в мирні переговори і не наражували себе на небезпеку війни. Міркував так знаючи, що вони розділені на кілька племен і не мають одного начальника. І справді він привднав до себе декількох ватажків не тільки чемними промовами та шумними обіцянками, але особливо китайськими одежами, золотою та срібною посудою, яку роздаровував. Збаламутивши Скитів сим способом і піддавши їм злудні надії він рішив ся не гаяти часу, вивів у поле військо, доки ще Скити вагали ся не знаючи, чи мають вірити запевненням та обіцянкам Греків, а з другого боку з давна при звичаєні до побд не бояли ся битви. Вивівши військо з міста Берос, де воно стояло доси, вечірнім сумерком ударив на Скитів. Стичка була страшна і почала ся завзята битва. Скити прийняли грецьке військо атакою коний, градом стріл і величезним окриком незліченої громади. Греки одначе раз вдавши ся в битву рішили або розбити ворога або вмерти. Цісар при помочи приятелїв та союзників запомагав військо в кождім місці, де воно слабло. Але Скити вивчені в таких битвах довговіковим досвідом устроїли ось що: звязали всі вози в одно колесо і на них помістили, мов на валах, велику часть свого війська, поприставлявши до возів у многих місцях похилі дошки немов кладки. Коли напи-

рали на них Греки, вони оперши ся плечима о вози, немов у збройній твердині, не чули ніякої невігоди втеки. Потім набравши сили вискакували немов із брам і доказували чудес хоробрости. Виглядало се не ннакше, як облога мурованої твердині. Се мало той наслідок, що Греки втомляли ся даремною роботою. Тоді цісар Йоан дав доказ своєї бистроумности, бо не тільки радою та незвичайною постійністю додавав духа війську, але сам перший виконував те, що наказував робити начальникам і леїонам. Бо коли грецькі відділи трудили ся під напором ворогів і раз-у-раз поновляли свої напади, він глядячи з плачем і з розпучливими рухами на образ Богородиці, мішав горячі сльози з боевим потом. І не даремно, бо зараз немов піднесений небесною силою проломав ряди Скитів. Зібравши довкола себе тяжко узброєних, що мали довгі списи і важкі мечі, вдарив на Скитів, проломавши ряд їх возів. Скити діставши ся під руки Грекам почали ганебно втікати, а Греки жваво гонячи їх повбивали багато тих жителів возів (hataxobii), і розбивши їх табор забрали в неволю величезне їх число. До сих бранців долучило ся багато добровільних утікачів із того народа, яких Греки оселили в одній із своїх західніх провінцій, де їх останки живуть і доси. Богато з них забрано до грецького війська, а значну часть узятих у полон розпродано як невільників¹⁾.

В отьому оповіданю важний особливо опис скитського табору, докладнійший, ніж у інших відомих нам жерелах, а також ті вказівки про громадську та військову організацію, які подає автор. Ті вказівки зрештою не новість, бо Скити, як знаємо, з давна жили розділені на різні племена; та важно

¹⁾ Цитую з книжки Georgli Pray, *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Vindobonae 1761, ст. 386—7.

те, що сей розділ лишив ся у них іще в першій половині XII в. і не уступив місця якійсь тїснійшій суспільній чи національній організації. Її початком у всякім разі були ті начальники, про яких згадує автор, і в яких треба бачити або ватажків більших воєнних дружин, вибраних ad hoc задля їх надзвичайної хоробрости або проворности, або родових старшин, що завдячували своє визначне становище своєму роду та заслугам предків. Оповіданє византійського історика не дає можности рішити, якого рода були ті начальники.

Вчаснійший віком, але пізнійший що-до теми історичного оповіданя Йоан Кіннам подав неповну історію панованя царя-героя Мануеля Комнена. Перша його стичка зі Скитами була десь у перших роках його панованя. Про неї читаємо у сучасника Мануелевого, Йоана Кіннама¹⁾ ось що: „Коли цїсар із військом вирушив до Македонії, дійшла до нього вість, що Скити з незліченим військом перейшли Дунай і напали на грецьку провінцію. Тому, що тоді була зима, цїсар розставив військо на зимових стоянках довкола міста Берое, і приготувавши всіх до війни зібрав довкола себе деяких начальників скитських відділів, аби відділивши їх від решти війська міг легше звоювати те військо. Під весну, коли многих із них підіславими посольствами прихилив на свою сторону, вирушив проти решти з наміром нанести їм рішучий удар. Коли прийшло до битви, вона якийсь час вела ся з рівним із обох боків завзятем, і сам цїсар ранений був стрілою в голінь. Нарешті добувши всіх сил Греки перемогли Скитів, із яких деякі погибли в битві, а інших узято до неволі. Але досить визначна часть вернувши до табору зовсім не хотїла пускати ся на втеку, а навпаки, рішила ся

¹ Joannis Cinnami Epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis gestarum. (Corpus scriptorum historiae Byzantinae, t. XXI., c. 3, ст. 8—8).

зі своїми конінгами (варяжське слово в значіню князів), і з дітьми остояти ся в небезпеці. Поуставлявши відповідно вози, які з верха понакривали воловими шкірами, під якими поховали жінок та дітей, вони знов розпочали битву і вели її з великим завзятем, так що з обох боків падало багато вбитих. Користуючи ся своїми возами немов твердинями Скити причиняли Грекам великі втрати. Бачучи се цісар постановив зсісти з коня і разом із іншими вояками бороти ся пішо. Коли його підвладні не схотіли дозволити йому сего, він велів своїм прибічним Британцям, аби сокирами рубали вози. Вони зараз виконали сей наказ, і таким способом цісар здобув скитський табор. Тоді многі Скити, які не могли ратувати себе втекою, рішили піддати ся, і приведені до цісаря були переведені до грецьких посілости і осаджені в військових кольоніях, де прожили довгий вік вірно служачи цісареві“.

Із сего оповіданя бачимо, шо в придунайських Скитів тим часом виробила ся військова організація під безсумнівним впливом норманським, що одначе не перешкаджало їм воювати прастарим скитським звичаєм при помочи таборів, зложених із возів, що служили їм також помешканнями.

Друга війна зі Скитами, яку мав цісар Мануель Комнен, випала кілька літ пізнійше; Кіннам оповідає про неї в кн. III розд. 3, ось що: „Коли цісар дійшов до Філіпополя, розбігла ся чутка, що скитське військо перейшло через Дунай і грабує та пустошить усе по дорозі, і власне здобуло одно досить значне містечко над рікою. Почувши про се цісар рушив над Дунай і велів також із Византії вислати кораблі до устя Дунаю. Дожидаючи кораблів він ходив по сумежних полях на лови. Ті поля, з давна опущені та неуправні, мали на собі багато диких звірів, що ходили стадами. Занявши ся ними цісар одержав відомість, що Скити забравши

величезну добичу на грецьких полях, недавно перейшовши за Дунай тепер спочивають недалеко у своїх наметах. Почувши се поспішив як найскорше до ріки. Знайшовши там човни, які звичайно стоять при тих берегах зроблені з одного дерева, велів постягати їх до себе. Лишивши все військо на місці, сам із 500 вояками, позв'язувавши човни ушовками, переплив через Дунай. Хотячи рушити далі натрафив знов на дві сплавні ріки. Та коли тут не було ніякого судна для переправи, велів кіньми перетягти ті човни, котрими переплив Дунай, і ними вони без труду переплили також ті ріки. Перейшовши широку долину дійшли до гори, що лежить на границі Тавроскитії. Тут побачили перед собою опущений табор Скитів, які недавно перед тим вийшли з відси; лишивши сей табор вони пішли далі. Коли до півдня не показував ся ніяквй неприятель, цісар вибрав Скитів, що служили в його війську, і під проводом дуже здібного начальника Піфарда вислав їх наперед доганяти Скитів і завязати з ними бійку, а сам мав повільнійше надійти за ними. Недалеко відіхавши Піфард натрафив на ворогів, та не важучи ся заходити з ними в бійку задля їх переважного числа, вислав гонців до цісаря з просьбою, аби зараз поспішав на підмогу. Почувши се цісар як стій узяв на себе зброю і велів узброїти ся також війську. Незабаром дігнали Скитів із заду і вдарили на них. Скити зупинили ся дожидаючи нападу, і впорядкувавши ся в фаланги спинили перший напад Греків, хоробро боронячи себе й своєї добичі. Вивязала ся з обох боків завзята бійка; многі РOMEї (Греки) визначили ся там преславними вчинками, а перед усіми цісар. Не вважаючи на завзятий опір ворогів він своїм списом розбивав їх густі ряди, вбиваючи не по одному, але інколи й по двох на раз. Коли отак вороги були змішані таким невдержним нападом цісаря, Греки налягши всіми силами розірвали їх боєвий ряд.

Тоді полягло багато варварів, а зо сто взято до неволі, між ними Лазаря, визначного силою духа і найпоказнійшого між скитськими начальниками. Решту вратувала бистрота коний та гірська гушавина; Греки-ж забравши все, що мали при собі Скити, відійшли назад за Дунай“. (ор. cit. ст. 93—95).

Християнське імя начальника (в грецькім текстї „філярха“) Лазаря велить догадувати ся, що християнство в ту пору було вже коли не загально, то досить значно розширене між Скитами незалежними від Греків. Варто зазначити, що назва „філярх“ означає не військового, але цивільного достойника, голову роду або начальника громади.

Писано дня 1.—9. липня 1912.

VI. Руське племя в Залісню.
(Трансільванії).

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

На закінченє отсего першого томика моїх „Причинків до історії України-Руси“, що всі на-вязують до відповідних уступів монументальної „Історії України-Руси“ проф. М. Грушевського, подаю ґрупу дослідів і матеріялів про малові-дому доси, та все таки не маловажну парість українсько-руського племені, яка заселяла колись широкі простори на територіях Волощини та Мол-давії, теперішнього королівства Румунії, а також іще просторійшої країни Заліся (Трансільванії), прозваної Німцями від назви міста Шибина — Siebenbürgen, по нашому Семигородом. Виходячи від досить скупой замітки проф. Грушевського, поміщеної в першій томі його великої праці, я переглянув деякі важнійші збірки актового мате-ріалу, дещо зі старих письменників, і важнійші праці новіших, особливо російських учених, і по-даю тут здобутки тих своїх пошукувань та кри-тичні уваги про дотичні праці в тій надії, що все те буде причинком до пізнання минувшини нашого племені і заохотою для дальших дослідів над його теперішнім станом і пам'ятками його минувшини.

Писано д. 5 липня 1912.

I. Вступні uwagi.

З першого тому „Історії України - Руси“ М. Грушевського (друге вид. з р. 1904, ст. 198—8) знаємо дещо про існування Русинів у Семигороді. Вважаю не зайвим навести тут весь сей невеличкий уступ із книжки шановного професора, бо в ньому маємо в короткім нарисі зібране все відоме доси про значну часть нашого народу, що довгі віки прожила в країні з природи дуже багатій і гарній, як рідко котра в Європі, прожила на досить високім ступні цивілізації і, як здається шановному професору, вигибла майже безслідно в першій половині ХІХ віку, а на мою думку живе там і доси в досить значнім числі.

„В Семигороді, — читаємо у проф. Грушевського, — вже нема Русинів. Вони згинули, можна сказати, на нашій пам'яті: ще на початку минулого століття мали бути їх останки. Слід Русинів зівстав тут тільки в численних хоро- і топографічних назвах на цілім просторі Семигорода, у всяких мадяризованих, румунізованих і германізованих назвах, як Oroszi, Oroszfalva, Oroszhegy, Rusesti, Rusielu, Russdorf, Reuszdorfel, Rusz і т. и. Ортографічна й топографічна номенклатура Семигорода в загалі зраджує колишню славянську колонізацію, на котру аж пізнійше налягали угорські, волоські та німецькі верстви, колоні-

зацію осілу і культурну від початку. На се вказує факт, що експльоатація соляних і рудних богацтв семигородських гір іде від славянських осадників; окно, баня — славянські назви для соляних і рудних ям, солянок — сі слова в мадяризованих і румунізованих назвах повторяються дуже часто. В документах сі славянські елементи виступають, від коли починаєть ся для Семигорода документальна історія — в XII. в., а численні „руські назви“ на території Семигорода виразно вказують, що той славянський елемент у певній часті був руським. Документальні сліди руського імени маємо від XIII в., пр. гора *Ruscia* в грамоті 1220 р., місто *Forum Ruthenorum* засноване на початку XIII в.; тепер показуєть ся, що *Bissen* актів XIII в. теж можуть означати Русинів. Ще в XV віці було тут чимало Русинів, як бачимо із згадки одної папської булі з р. 1446 в якій читаємо: „*Quod in regno Ungariae illiusque confinibus et Transylvaniae partibus nonnulli Rutheni nuncupati, gens quidem satis populosa et grandis numero existant*“. (Цитовано у Катона, *Historia critica Hungariae ducum*, t. XIII, p. 497).

В просторій ноті ч. 38, доданій до сего уступу на ст. 520—1 „Історії“ проф. Грушевського подано досить богату літературу сеї теми, починаючи брошурою Вольфа „*De vestigiis Ruthenorum in Transylvania*“, виданою 1802 р., в якій автор описав останки Русинів у селах *Reussdorflein*, Великий і Малий Чертед і Бонград. Вольф начислив 130 родин, але його рецензент із р. 1807 підніс се число до 200. Із новіших праць найважніші Реслера „*Rumänische Studien*“ 1871, Кочубінського і Піча „*Die dacischen Slaven*“, які „оперли гадку про руську кольонізацію Семигорода на фактах“. Мабуть сі факти занадто малочисленні і допускають різне толкованє, коли на думку проф. Грушевського „справа ще не порішена остаточно“. Оттим то вважаю не зайвим подати

тут декілька фактів і спостережень із трьох публікацій, із яких одна — місцева, семигородська, друга віденьська, а третя з р. 1595 на стільки бібліографічна рідкість, що хоч автор твору, поміщеного там на першій місці і в титулі, без сумніву Поляк, книжка не названа в польській бібліографії Естрайхера, який знає одначе сего автора, Броневського, і наводить одну його німецьку публікацію.

2. Сліди Русинів у XII.—XIV. вв.

Перша з тих публікацій, не визискана, як мені здається, дотеперішніми дослідниками питання про Русинів у Семигороді, має заголовок: „Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen. Aus schriftlichen Quellen des zwölften bis sechszehnten Jahrhunderts gesammelt von Friedrich Müller, Gymnasialdirector in Schaessburg. Herausgegeben vom Verein für Siebenb. Landeskunde. Hermannstadt 1864“, 8°, ст. XXXII + 236. Опубліковано в ній 122 пам'ятки, з яких найбільша частина — реєстри місцевостей та осіб, значна частина виписок із цехових книжок різних ремесел, метрик і реєстрів різних шкіл та бурс, дещо судових актів, купецьких кореспонденцій, а тільки найменша частина і то найпізніших має літературне значіння (уривки толковання і пояснення недільних євангелій, писані коло р. 1536, і молитва о пчолах, писана коло р. 1570). Все те пам'ятки писаного місцевого німецького язика, вибрані зі старих писань або з друкованих книжок з метою переважно лінгвістичною і без спеліальної уваги на їх культурно-історичне значіння. Легко зрозуміти, що з багатих реєстрів імен і назв, які мав під руками редактор книжки, він вибирав тільки те, що вважав важним для своїх лінгвістичних інтересів, а поминав усе чи то славянське, чи мадярське, чи румунське. Коли одначе не вважаючи на се книж-

ка дає досить цікавого матеріялу для нашого питання, то се можна вважати доказом елементарної ендозмоси руських елементів з німецьким, яких новочасний дослідник не здужав уже розпізнати й вилучити.

І так уже в першій збірці, на ст. 1—7, що містить назви місцевостей, країв, народів, осіб, рік, гір і т. и. до кінця XIII в., стрічаємо кілька разів назву Шибин (Scybin, Zibin), обоє під р. 1202, Sibin під р. 1211, Cibin під р. 1212, Zebin під р. 1223 — усе в збірці „Siebenbürgisches Urkundenbuch von Teutsch und Firnhaber.“ Wien 1857. Шибин очевидно славянська назва, від пня шиб, що заховав ся доси в чистій формі в польськiм слові *szyb* у значіню правильно викопаної ями з гірничою метою. В руській мові сей пень заховав ся в назві озера Шибене, можливо, що також у словах шибениця, шибнути і в польськiм *szybować* у значіню літати. Назва нашого гуцульського озера Шибене заховала ся досить докладно також у Семигороді в назві місцевости, може також гірського озера Scybinum, згаданій під р. 1310. Тамже згаданій також під рр. 1192—96 *Cibiniensis praepositus*. Мабуть осередком первісно руської людности було місто *Cibinium*, якого назва ще в першій половині XVI віку держить ся обік німецької назви Германштат.

Під р. 1206 згадано *Chrundorf*, де Храпун — очевидно руське слово, *der Schnarcher*. Під р. 1285 маємо знов *Chrundorf*. На першій стороні згадано під р. 1211 *Borza aqua*, ріка Борза, і там-же *Borza terra*, очевидно поріччє тої ріки, а під р. 1218 стрічаємо *Burza*, під р. 1222 *Bursza*, під р. 1223 *Boza*, під р. 1225 *Borze*, під р. 1231 *Bortze*, під в. 1232 *Borcze*. Пор. борзии комони „Слова о полку Игоревѣ“ і галицько-руське борзо в значіню скоро.

Під р. 1208 у тій самій віденьській збірці документів стрічаємо місцевість *Karako*. Під р. 1289 ся місцевість зоветь ся вже *Kokoou*, під р.

1322 Scassov. Чи маємо тут назву утворену від мітичної славянської постаті Крака, чи від слів крок або кроква, все таки в формі Kokoou маємо приклад характерного українського повноголосу.

Під 1219 у тій самій збірці документів стрічаємо Sundrow locus. В скобці біля сєї назви зазначено редактором може варіант того самого документу Dumbro, і додано, що так називала ся також ріка. Думбро, се очевидно руська дуброва з характерною для панонського наріччя носівкою на у. Далі побачимо, що Панонці жили в Семигороді ще в 30-тих роках XVI в.

Під р. 1222 стрічаємо Clus, а побіч нього в скобках Kolos monostor. Коли Clus і Kolos (воно жиє доси в назві города Kolosvar) для нас доси загадкове, то долучене до нього monostor, се очевидно монастир, і то в безперечно руській і церковно-славянській формі. Коли-ж пригадаємо, що назва города Kolosvar відповідає німецькій Klausenburg, то для нас не буде ніякого сумніву, що clus значить стілько, що латинське clausa, заперта келія, помешканє монаха. Під 1225 згадано вже виразнійше Clausiense monasterium, під р. 1232 коротко Clusa, а під р. 1245 Culus. В р. 1275 на тім місці стоїть уже Kulusvar.

Під р. 1233 стрічаємо у перве назву Bistritz. Се очевидно назва ріки Бистриці, але також назва положеного над тою рікою міста, якого опис із початку XVI в. подам далі. Під р. 1264 стрічаємо сю назву в формах Bistriche і Bystrice. Під р. 1290 цитований Urkundenbuch подає назви Byztyrche, Byztwerche, а під р. 1309 бачимо знов Bistrice.

Під р. 1265 названо ще вірно місцевість Wolkow; троха вчаснійше в р. 1251 її назва записана Walko, в р. 1242 Volku, в р. 1275 Volko. Маємо тут без сумніву руську назву села Вовків, тотожну з назвою села, положеного недалеко Львова, в безпосереднім сусідстві Зубрі. Згадана

під р. 1268. місцевість Rodna нагадує нам українську Родню, але може також нагадувати наше Рудно, від руди, або бути формою слова рідний. Ся місцевість у тій самій формі згадана ще раз під 1310; чи має що спільного з нею згадана під р. 1312 місцевість Rodnold або Radnoth, не беру ся рішати.

Під р. 1315 згадує ся місцевість Mosna — руське слово мошна, здрібніле мошонка. Та сама місцевість згадує ся під р. 1317 у попсованій формі Noszna. Місто Мошна відоме також на Україні. Під р. 1359 згадано ту саму місцевість під назвою Muschna, пор. галицке село Мушина. Під р. 1318 згадано місцевість Zalatna, яка 1336 і 1361 р. стрічаєть ся в формі Zalathna з додатком „in medio Saxorum Cibiniensium adiacens“. Очевидно маємо тут церковно-славянське Златна.

Того-ж самого р. 1318 згадана також місцевість Olchina, що треба читати по нашому Ольшина. Ся місцевість стрічаєть ся 1361 р. вже в попсованій формі Olzna sedes, а в топографії з першої половини XVI. віку бачимо її центром саксонської околиці, до якої належить 12 сіл (Olczna sedes, pagos habet duodecim). Нотую ще під р. 1349 назву тої місцевости в формі Alczina. Що згадану під р. 1332 місцевість Bwzd треба читати Будз і бачити в ній назву від руського „будз“, свіжб витисненого овечого сира, се видаєть ся мені досить правдоподібним. Так само не беру ся рішати, чи згадану під р. 1324 назву Sytne, яка під р. 1343 виглядає Zytne, не треба читати Житне. Безпосередно руське походженє вказує згадана під р. 1309 Rosz, а також згадана під р. 1330 місцевість Ruzmark, яка ще вчаснійше, під р. 1330 згадує ся в формі Ruhsmark; ще раз стрічаємо сю назву під р. 1349 у формі Ruzmargc, а під р. 1377 Reiszmarkt.

Славянське походженє має очевидно також назва Wrbow, згадана під р. 1291, хоча форма з

півголосним р вказує радше на чесько-панонське, ніж на руське походженє.

Не зайвим буде зазначити, що й назва другого обік Германштату головного міста в Семигороді, Кронштату, первісно звучить Когона. Не вважаючи на латинське походженє сеї назви вона все таки супроти німецького Кроне має без сумніву славянський, хоч не спеціально руський повноголос. Треба зазначити, що назва Когона для сього міста появляє ся пізнійше від первісної назви *Brasum*, пізнійшої *Brassovia*, правдоподібно мадлярської. Назва *Brasum* стрічає ся під р. 1288, у формі *Brassou* під р. 1331, а в формі *Cogona* під р. 1336, 1355 і пізнійше.

В другій половині XIV. віку стрічаємо пару разів місцевість Богач, і то під р. 1359 у формі *Bogacs*, під р. 1366 у формі *Bagach*.

В першій половині XIV. віку стрічаємо кілька разів назву місцевости, що з часом зроби́ла ся також одним із головних міст Семигорода. Під р. 1315 вона являє ся в формі *Medgys*, під р. 1318 *Medyes*, а під р. 1402 знаходимо форму, здаєть ся, близшу до первісної руської назви *Medwisch*, що відповідає руському Медвіж, т. зн. медвежий город. Порів. назву галицько-руського села Медвежа.

Отсим на мою думку вичерпано топографічний матеріал із XII. до початку XIV. віків, який дає нам книжка Ф. Міллєра. Поміщені в ній реєстри особових імен і прозвищ дають значно менше матеріалу, та все таки й тут знайдеть ся дещо не позбавлене інтересу. Славянське походженє нагадують такі прозвища, як *Petrus Smerstozil* або *Smerstoczil*, згаданий у метриці германштатської парафіяльної церкви перед р. 1400, якого назва нагадує радше руське Смертожил утікни назад, ніж яке будь німецьке слово. Так само згаданий у тій же метриці *Petrus Czopp* нагадує радше руське слово чіп, у старій формі чоп, ніж яке будь німецьке слово. Згаданий під

р. 1367 у реєстрі германштатських кожумяк *Jacobus Hentmannisse* найприроднійше відповідає руському гетьманище з панонською носівкою. А вже без сумніву руськими назвами треба вважати такі, як згаданий під р. 1372 *Nicolas Baran* та згадані під рр. 1412—13 *Andreas dictus Rumer* і *Petrus Ywan*. Під р. 1465 поміщено коротенький реєстр осіб, списаний германштатським бурмістром, що називає ся *Nikolaus Rwsse* — безсумнівний слід його руського походження, хоч його визначне становище в німецькому місті свідчить про те, що він зачисляв себе до Німців. Безсумнівну руську форму має назва *Vgrinus* (Угрин), згадана під р. 1291. Можна бачити Русина під назвою *Georgius Leupczyk*, згаданою під р. 1389, пор. руську назву Лейчак, як називав ся руський посол до віденської державної Ради з р. 1848. Так само назва *Petrus Sculak*, згадана під тим самим роком, може значити руське слово шуляк, пор. шуліка (*Sperber*), шульок (*Kolben* у ростин). Не менше правдоподібно треба бачити Русина під назвою *Paulus dictus Chlisth*, пор. українське хлист, хлистати. Треба додати, що в документах із р. 1210—1223 кілька разів згадуєть ся *Vgrinus Colocensis archiepiscopus*.

Варто зазначити руське походження таких титулятур для означеня суспільного становища, як *Vayvoda* (воєвода), *Bladicz oder Bischof* (владика), *udvarniki* (посідачі хліборобських дворів), *pristaldus* (пристав). Цікава з многих поглядів грамота короля Андрія II з р. 1219, а власне письмо до Йоана архієпископа стригонського (*Strigoniensis*), у яким король жалувє ся на те, що многи *nobilium regni, satellites Satanae, расем per turbantes, Hungaros hostiliter affligunt* (ор. cit. ст. 13). Се доказ на те, що згадана тут шляхта була місцевого, немадярського походження, і ще в початку XIII. в. ворожо ставила ся до зайшлих Мадяр. Тим самим письмом король надає канонікам землю *Vinch cum uduarnicis nostris et eorum*

haeredibus in perpetuum possidendam. Тих удварників вичислено 26, між ними стрічаємо два рази прозвище *Suzma* (Кузьма). Воєвода *Leuke* (може Левко?) має ввести каноніків у посіданє сеї маєтності. Під р. 1223 згадана *terra Borotnik*, пор. назву галицького села Бортники, а під р. 1228 *mons Csuzberez* — Чужбереж. Під р. 1219 згадано обік *locus Bundrow*, пор. галицько-руське село Бандрів, (var. *Dombro*, дуброва) також *locus Raztuh* — пастух. Декілька географічних назв має закінченє *rotas* або *ratas*, пор. наше потік, прим. *Fgwerpotas* (ст. 24).

На сьому обмежую свої уваги до матеріялу поміщеного в збірці Ф. Міллера, не маючи претенсії вичерпати з неї всього цікавого з культурно історичного погляду. Зверну увагу особливо на лист Самійла, семигородського єпископа, очевидно родовитого Семигородця, може навіть Русина, який 6. серпня 1453 р. з Константинополя, обертає ся іменем своїм і ще одного „владики або єпископа“ (*Bladicz oder Bischoff*) до германштатської міської ради, німецькою мовою, з поздоровленєм і досить просторим оповіданєм про здобутє Константинополя Турками (ст. 62—5). Лишаючи се оповіданє для пізнійшої публікації, подаю тут у перекладі першу точку статута кронштатських кушнірів із р. 1328, в яким сказано: „Перш усього постановляємо, щоб нікого чужого не допускати до цеху, хто не має письменного посвідчення, що він здібний до праці і не ошуканець (*validus et non spurcus*); кождий, хто вступає до цеху, має дати чотири золоті угорські і два камені (*talenta*) воску“.

3. Хрестоносці в краю Борза в рр. 1211—1227.

Мавши нагоду на короткий час використати згадану висше книжку „*Urkundenbuch zur Ge-*

schichte Siebenbürgens“, що творить XV том другого відділу „Fontes rerum Austriacarum“ (вид. у Відні 1857 р.), подаю з неї інтересний історичний епізод із панованя короля Андрія II, який підписував ся також королем Galliciae Lodomegiaeque. Сей король в р. 1211 надав монахам хрестоносцям із шпиталю св. Марії в Єрусалимі, німецької народности, маєтність „*terram Borza nomine ultra sylvas versus Cumanos, licet desertam et inhabitatam*“. Король надає їм сю землю „*pacifice inhabitandam et in perpetuum libere possidendam*“ для розширення границь держави. Він дозволяє їм із золота й срібла, яке знаходить ся в тім краю, часть (не означену близше) давати до королівського скарбу, а решту лишати собі. Позволяє їм вільні торги й доходи з торгів, дозволяє будувати деревляні замки й деревляні городи для оборони від Куманів. Жаден воєвода не має над ними власти крім короля. Вони самі вибирають собі судію, а король від себе додає: „*Nos vero praemissos cruciferos in possessionem supra dictae terrae Borza per pristaldum (пристав) nostrum Jura nomine iussimus introduci*“. Він має об'їхати сю землю відповідно до границь, означених воєводою Михайлом, і детально описаних у документі. Між тими границями названо ріки Alt (пор. укр. Альта) і Борзу (ст. 8—9).

Німецькі хрестоносці, що стояли під спеціальною протекцією римської курії і мали від неї признану незалежність від усіх духовних властей Семигорода та Угорщини, поспішили зайняти надану їм королем посілість. В р. 1212 король потверджує зверхність брата Теодорика, якого вибрали собі самі монахи, і застерігає, що вони повинні з нової срібної монети, вибиваної з місцевого срібла, віддавати до королівської каси стільки, „*quod sufficiat populo ibi conversanti*“; упоминає їх, „*ne populus ibi habitans ab eis in aliquo gravetur*“ — отже видно, що земля зовсім не була пуста, але досить густо залюднена, —

і пригадує їм, що вони як вояки й монахи супроти ненастанних нападів Куманів кожного дня повинні бути готові на смерть в обороні краю (ст. 10—11).

Семигородська єрархія, певно не без впливу римської курії, з разу поставила себе досить прихильно до німецьких монахів-хрестоносців. В р. 1213 семигородський єпископ Вільгельм признаючи, що вони своєю землею „a quotidianis paganorum incursibus defendunt, se omnibus periculis subicientes“, надає їм право побирання десятини від усіх мешканців з виїмком тих Мадяр або Цікулів, які би з часом оселили ся в тім краю (ст. 11).

Се надане на просьбу монахів потвердив папа Григорій у Римі письмом із 19. цвітня 1218 р. Чому так пізно, не можемо сказати. Очевидно доси хрестоносці сиділи на своїй землі зовсім безпечно і ніхто не чіпав їх. Здається, що відносини їх до короля протягом сих десяти літ були хоч може не зовсім добрі, та все таки зносні, коли король у р. 1222 потверджує їх знов у їх посілости на Борзі, та вважає потрібним докладнійше означити їх повинности. Він постановляє, що з золота й срібла, здобуваного в їх посілости, мають давати половину до королівського скарбу, а для оборони проти Куманів мають будувати кам'яні замки та городи. Король надає їм нову посілість, у яку впровадив їх „pristaldus postea Fataletus“; між границями тої посілости названо „terminos brodnicozum“. Надто монахи одержали від короля право на ріках Альті та Мароши держати по 6 кораблів для перевозу соли, яку одержували за дармо з королівських копалень, „quae Osapa (Окна) vocantur“. Се надане потвердив папа Гонорій письмом із 19. грудня 1222 р., згадуючи при тім, що монахи за Сніговими горами відбудували на ново замок, названий Cuteburg, для оборони від Куманів (ст. 19—21).

В р. 1223 зайшла невеличка зміна в організації монахів. Вони одержали право вибирати з поміж себе архіпрезвитера або декана, якого за порученєм ягерського єпископа мав затвердити папа. Першим таким деканом був брат Герман (ст. 21—2). В р. 1223 відносини між монахами хрестоносцями й семигородською єрархією починають псувати ся. В листі до семигородського єпископа з 12. грудня 1223 р. папа Гонорій дорікає йому, що присвоює собі безправно судівництво над німецькими хрестоносцями в Борзі, кличе їх священників та клериків на свій синод і силує монахів та їх світських підданих до плачення десятин і інших данин. Рівночасно папа поручає остригомському архієпископови в разі непослуху семигородського єпископа уневажнювати його присуди (ст. 22—23).

Рівночасно почали псувати ся також відносини між хрестоносцями й королем. В р. 1224 монахи жалують ся королеви на свою бідність, через яку не могли доси зложити йому довжних повинностей (*nullum majestati regiae servitium poterant impetrari*). Король знов розширяє їх посілість і визначає їм річно 500 марок сріблом данини для королівського скарбу з обовязком удержувати трьох поборців і 500 королівських вояків у часі збираня данини. Коли би в часі війни король сам ішов у похід, монахи мають поставити від себе 100 вояків, а коли шле когось иншого в похід за границю, то лиш 50. Надто надає їм право вживаня ліса *Blacorum et Bissepotum* спільно з тими-ж Волохами й Печенігами, далі право побирати по старому звичаю від дня св. Юрія, св. Стефана і св. Мартина по 8 день сировицю (соляну воду) без оплати. Побирати лісовий матеріял із королівських лісів можуть свобідно богаті й бідні (ст. 29—30).

Але вже 1225 р прийшло до катастрофи. В початку червня папа одержав від монахів на Борзі зажалене на короля та його погрози,

і повідомленє, що вони вагають ся, чи не покинути їм сей край. Тексту сего зажаленя нема, є тільки лист папи до монахів із 10 червня, в яким він згадує про їх жалобу та поручає їм не піддавати ся ніяким погрозам і не покидати краю без дозвоку папи та їх маїстра, обіцяючи при тім заспокоїти короля (ст. 31).

Зараз 12 червня папа повідомляє про сю пригоду свого легата в Будї, посилаючи йому копію зажаленя монахів (ст. 32). Рівночасно шле до короля просторий лист, із якого довідуємо ся докладнійше про те, що стало ся в першій половині 1225 р. Папа пише між иншим: „*Frequenter ipsorum fratrum recepimus querimonias, quod ipsos super terra eadem inquietas et frequenter tibi super hoc direximus scripta nostra*“. Очевидно непорозуміння між королем і хрестоносцями тягли ся вже довший час, тільки писані свідоцтва про них не заховали ся.

Далі оповідає папа, що недавно одержав від монаха в відомість, буцім то король з великою юрбою кінних наїхав землю братчиків, обтяжив їх великими поборами вартости 1000 марок, і значно спустошив саму землю. Надто він заняв замок, вибудований монахами за Сніжними горами, викинув із нього братську залого, при чім деяких братчиків і їх людей королівські вояки повбивали, інших поранили, а деяких увязнили. Просьби братів, аби король дав їм сатісфакцію і випустив увязнених, він не услухав, але жалував ся на них папі, що вдирають ся на землю не даровану їм королем. Монахи заперечили сьому, а тоді король, як твердить папа, зажадав від них, аби вступили ся з дарованої їм землі, і додав тяжкі погрози (ст. 33).

Папа ужив усяких способів, аби вплинути на поступуванє короля. Одним із найстрашнійших способів, якого в тих і в інших часах залюбки вживали церковні вярархи, було внесенє незгоди й роздору в королівську сімю. Зараз 18. червня

папа обертає ся з листом до королевича Белі, сина короля Андрія, упоминаючи його, аби в тій часті краю, що підлягає його зверхности з волі вітця, не допускав ся таких надужитъ, за які грозить церковна кара (ст. 35).

Король жалував ся папі через нунція на те, що хоч дав хрестоносцям землю й значні привілеї, але вони незадоволені сим *armata manu* забрали далеко більше і загрозили королеви, що радше згинуть усі в бою, ніж звернуть забране. Не задоволені тим, що не сповняють обовязків, вложених на них королем, вони переловлюють його підданих та обтяжають їх неналежними їм зовсім тягарями та вимушеннями, і загалом самі зробили ся тяжким тягарем краю (*homines eius capiunt, indebitis eos exactionibus aggravantes, et aliis ipsi modis innumeris iniuriosi existentes plurimum et molesti*). Між иншим вони не додержали також умови що до плачення гроший до королівського скарбу. Король висловляє своє обуренє на їх поступуванє терпкими словами: „*Sunt tanquam ignis in sinu, mus in pera et serpens in gramine*“. (Вони ак огонь у пазусі, миш у місі і гадюка в траві, ст. 36).

Папа листом із 1. вересня поручив двом угорським єпископам розслідити се діло. Чи вони підняли ся сеї місії, невідомо. З листу папи до короля з 27. жовтня довідуємо ся, що король таки викинув хрестоносців із свого краю, а папа впоминає його покликати їх назад і вернути їм землю над Борзою (ст. 37—38). Король очевидно не послухав його, бо з листу папи до короля з дня 17. лютого 1228 довідуємо ся, що хрестоносці зимою вернули до Риму. Папа знов упоминає короля, аби покликав їх на їх давнє місце, і того самого дня пише також до королевої і до вешпрімського єпископа листи, аби вплинули на короля в тій справі. Та король очевидно мав досить причин і досить сили волі, остояти ся при своїм рішеню.

Тим часом умер папа Гонорій, а його наступник Григорій ще й 1231 р, не покидає справи хрестоносців. У своїм листі до короля Андрія з 30. цвітня 1231 р. він пригадує королеви, що хрестоносці за свого побуту на Борзі не тільки заселили і управили сю землю, але надто збудували укріплений замок для оборони краю, а коли проти них виступили Кумани з великою силою, вони розбили їх і многих із них навернули на християнство. Не вважаючи на те король напав на даровану їм землю, вигнав їх із неї та не послухав пізнійших упімнень папи Гонорія і не хотів навіть прийняти магістра хрестоносців Германа, щоб вислухати його оправданя (ст. 46—48).

Ще в жовтні 1234 р. папа Григорій у листі до патріярха аквілейського грозить угорському королеви інтердіктом або екскомунікою, коли не покличе назад хрестоносців (ст. 58). Ся погроза правдоподібно не була сповнена, бо король Андрій умер при кінці 1234 р. Від р. 1235 йдуть документи з підписом короля Белї, і того-ж року папа Григорій адресує один свій лист *venerabili fratri episcopo Sumanorum* (ст. 60)

4. Свідоцтво Райхерсдорфера.

Перейду тепер до другої книжки, згаданої вже бібліографічної рідкості. Вона має титул досить просторий, що звичаєм тих часів, коли була друкована, подає досить докладний огляд змісту. „*Martini Broniovii de Biezdfedea bis in Tartariam nomine Stephani primi, Poloniae regis, legati Tartariae descriptio, antehac in lucem nunquam edita, cum tabula geographica eiusdem Chersonesus Tauricae. Item Transsylvaniae ac Moldaviae aliarumque vicinarum regionum succincta descriptio Georgii a Reichersdorff, Transsylvani, cum tabulis geographicis tam Moldaviae, quam Transsylvaniae. Prae-*

terea Georgii Weneri de admirandis Hungariae
 aquis hypomnematibus, addita tabella lacus mirabilis
 ad Cirknitz. Coloniae Agrippinae, in officina Birck-
 mannica, sumptibus Arnoldi Mylii. Anno MDXCV.
 Cum gratia et privilegio S. Caesareae Maiestatis“.

Книжка формату малого folio обіймає на початку
 6 нумерованих карток, із яких перша містить
 висше поданий титул із символічним рисунком,
 де в сяєві міститься ім'я Ісуса в відомій цифрі
 JHS і з написом довкола: *Nomen Domini turris
 fortissima*. Друга й третя картка містять присвяту
 Мартина Броневського королю Стефану Бато-
 рію; датовану „in Tassarlagano pago Tartarico“ дня
 1. січня 1579 р. На картках 3 і 4 міститься по-
 азбучно впорядкований показчик змісту цілої
 книжки, а на картках 5 і 6 на двох середніх
 сторонах мапа Татарії й Криму зі значною ча-
 стиною південної України. За сим іде опис Та-
 тарії, написаний Броневським, на ст. 1—24. Далі
 на двох нумерованих картках на їх середніх
 сторонах міститься мапа Семигорода, а на сто-
 ронах 25—26 присвята королеви Фердинандови,
 написана Георгієм Райхерсдорфером; на ст. 27—28
 лист тогож автора до королівського канцлера
 єпископа Николая Оляга, датований *Viennae Rap-
 poariae* д. остатнього цвітня р. 1550, далі на ст.
 29—30 *Elegia ad lectorem S. Reychersdorfferi*,
 а далі на ст. 31—43 йогож *Chorographia Transsyl-
 vaniae*; на ст. 44—45 йогож *Exhortatio ad Sacram
 Regiam Maiestatem*, далі на ст. 46 присвята опису
 Молдавії королю Фердинандови, на ст. 47 ко-
 ротка промова *Ad lectorem*, на ст. 48 вірш *Mol-
 daviae descriptio* і дві епіграми *Yoannis Alexandri
 Brassicani* і на нумерованих двох картках на
 внутрішніх сторонах мапа Молдавії, а потім на
 ст. 48—53 опис сего краю. На ст. 54 знов по-
 кладена коротка латинська вірша *Ad lectorem*,
 далі на ст. 55—57 віршована латинська дедикація
 Георгія Вернера твору *De admirandis Hungariae
 aquis* баронові Зиґмунтови Герберштайнови, а на

ст. 58 вірш Йоана Людовіка Брассікана до Георгія Вернера. На ст. 59—60 містить ся лист Герберштайна до Вернера, а на ст. 61—75 Вернерів опис *De admirandis Hungariae aquis*. На дальших двох нумерованих картках містить ся детальна мапа Циркніцького озера. Як бачимо, зміст книжки досить ріжнородний, у яким звичаєм того часу наукові трактати не обходили ся без поетичних прикрас. Не вдаючи ся в розбір змісту сеї книги зазначу тільки, що Мартин Броневський два рази як посол короля Стефана Баторія їздив до кримського хана і мав нагоду досить докладно оглянути всі важнійші місцевости Криму. Що до другого автора, Георгія Райхерсдорфера, довідуємо ся з його листу до єпископа Николая Оляга, що він з порученя короля Фердинанда двічі їздив у посольстві до молдавського воеводи і з нагоди того посольства вже перед тим вручив королеви короткий опис Молдавії. В елегії до читача на ст. 29 оповідаєть ся се ось якими віршами:

At ne multa diu narrando tempora perdam,
 Officii referam munera pauca mei.
 Regia legati perfunctus munere iussa
 Bis per Moldaviae barbara regna tuli.
 Perqué Getas vexi patriae mandata Dacosque,
 Qui modo de sylvae nomine nomen habent.
 Intimaque Eoi lustravi littora ponti,
 Unde vehit roseo Phoebus ab axe diem.

В короткій промові до читача на ст. 47 він знов ось якими словами оповідає про свій кільк разовий побут у Молдавії: „Минулих літ маючи ріжнородні і прикрі порученя від Його королівської Милости до молдавської держави, я відбував туди посольства і оглянув досить пильно всю ту країну аж до остатніх границь її окраїн, і пізнав, на скільки позволяла моя здібність і трудности часу та обставин, положене

та окруженє сего краю, який положив собі тут описати географічним способом у короткім нарисі“.

Цитована висше публікація Ф. Міллера „Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen“ дає нам можливість троха близше вглянути в житє й відносини сего письменника. На ст. 180—1 сеї публікації містить ся його лист до міської ради Кронштату, в яким він упоминає ся за кривду двох горожан, що була сполучена також із його власною кривдою, і підписує ся Secretarius und Orator etc., що позволяє догадувати ся, що вже в тім часі (лист датований у неділю перед святом трьох королів р. 1529) він займав досить визначне і впливове місце в своїй рідній громаді Кронштаті.

Свою хорографію Семигорода автор розпочинає історичним оповіданєм про початки римської провінції Дакії, про побіду Траяна над Декебалем, будову камяного моста на Дунаю, який Траян збудував для влекшеня собі доступу до задунайської Дакії, а його наступник Адріян велів розібрати аж до поверхні води зі страху перед улекшенем варварам доступу до римських провінцій на піздень від Дунаю. Далі йде характеристика чотирьох головних народностей, що в першій половині XVI. віку замешкували Семигород. Се поперед усього Саксонці, потім народність звана Сісулі, далі Мадяри (Hungari) і Волохи (Valachi). Подаю тут те, що на ст. 33 говорить ся про Цікулів. „Цікулія, кут Дакії, сумежний із молдавською землею а мешканці того краю зовуть ся Цікулями. Говорять, що вони походять від Скитів. Вони живуть на основі своїх законів і обичаїв, а свої уряди розділяють жеребом. Ніхто між ними не вважає ся нешляхотним, навіть коли власноручно оре або займає ся пасенєм череди. Про те се народ загартований і жорстокий (dugum et asperum), немов уроджений для війни, який, як здаєть ся, мовою, обичаями й одежею не много ріжнить ся від Мадяр“. Далі йде

досить неясне реченє, яке тут подаю дословно: „Hi sunt Hunnorum antiquissimi, quos Ciculos appellare malunt quidam, quod e Scytis originem trahunt“. Видно, що дехто з необізнаних ближше зачисляв Цікулів до Мадяр, а інші воліли бачити в них потомків Скитів, т. зн. Русинів.

„Цікулї жиють розділені на сім околиць, які сами називають оселями (sedes), яких назви ось які: Sepst, Orboi, Kysdi, Czijk, Gyrgio, Marcus Zeek, Aganyas Zeek, так названі мадярською мовою, найвизначнійші між іншими цікульськими містами. Czijk місто з північного боку, а Kysdi на ліво, положене у самих стіп Карпат. З ним сусїдує Gyrgio на захід під тими-ж стопами Карпат, земля гориста і мало управна (aspera) в крайнім північнім куті Семигорода. До Gyrgio притикає Marcus Zeek на південь у нутрі семигородської провінції, над долішнім бігом ріки Марош*). Головним містом сеї околиці єсть Zeckelwasserhel, по саксонськи Neumarkt (Новий Торг), місто дуже просторе, де часто відбувають ся многолюдні сходини Цікулів. Мадяри і шляхта в тих околицях подекуди змішані з Саксонами, зближають ся по троха до Цікулів мовою, одежею та уоруженєм. Сї три народности (Німці, Цікулї й Мадяри) злученими силами та військом підготованим для воєнної акції, як загально приймаєть ся, достарчають 90.000 або й більше узброєних. І не тайна се, що ся країна протягом так многих століть зазначала дуже богато ворожих нападів, але не було такого часу, в яким би вороги не мусіли уходити з неї з великою своєю стратою“.

„Жиють у тім краю також Волохи, але в розсипці і без певних постійних осідків. Вони, як свідчить їх язик, походять від Італійців і свою провінцію (Молдавію) називають Флякцією, від

*) Анї одної з сих назв я не можу пояснити при помочи мадярського словаря; в усякім разі вони анї славянські, анї румунські. І. Ф.

якогось Флякка Римлянина, що припровадив сюди значну кольонію для оборони Мезії від Даків“.

Далі автор описує головні міста Семигорода, починаючи від Вараждина, в якому згадує епіскопа Георгія, що був zarazом скарбником семигородського королівства; там-же містила ся мурова гробниця угорського короля Владислава. В околиці міста Колошвару (Klausenburg) згадує багаті копальні соли, що достарчали її головно для угорської столиці Буди. Головним містом Семигорода автор називає Шибин, Sibininm, по німецьки Hermannstadt, quae civitas huius regni metropolis est et munitissima, auri que et argenti, rerumque omnium longe abundantissima“ (ст. 35). Автор оповідає про семилітню геройську самооборону Шибина в часі безкоролівя по смерті короля Владислава, коли то мешканці сего міста власними силами й коштами не тільки сами остояли ся проти ріжних ворогів, але піддержали також іше інші міста, щоб не підпасти під чужу залежність.

Довкола Шибина містять ся сім околиць саксонських, між якими стрічаємо Reussmarkt (Руський Торг) з десятьма селами і Olczna (Ольшина) з 12 селами. Церковна організація Семигорода складала ся з 8 парафіяльних капітул, між якими бачимо капітулу в Бистриці з 23 парафіями, капітулу в Короні з 30 королівськими парафіями і 2 капітули в Шибині, з яких до одної належить 23, а до другої 22 парафії. Недалеко Шибина містять ся давня копальня соли в місточку Вижагна (від славянського выжьгати), яке Саксонці прозвали Salzburg (ст. 36). Корона, по малярськи Брашов, а по німецьки Kronstadt, славна ярмарками, на які приїзять Турки. До неї належить три передмістя, з яких одно заселяють Болгари, друге Мадяри, а третє саксонські рільники. В тім місті недавно повстала бібліотека, найбагатша на всю угорську державу

після розсіпки славної бібліотеки короля Матвія Корвіна в Буді. В досить неясних висловах автор згадує про грецьку назву міста *Stephanopolis*, на пів варварську *Сгонополіс*, мадярську *Brassovia*, панонську *Burcza*, яку „*postri autem Burciam vocant vel ab amne cognomine, qui id loci interluit, vel a radice, quasi dicas postrate lingua Wurczia*“. В околиці живуть Німці в суміш із Цікулями, але до міста не приймають нікого крім Німця (ст. 38).

Чотири милі від Корони лежить твердиня Фогараш, із якої в р. 1541 підступом упроваджено семигородського воєводу Стефана Майлята, якого Турки за справою молдавського воєводи Петра завезли до Константинополя і там держать доси в тяжкій вязниці.

Подано далі опис Бистриці. Вона лежить на широкій рівнині, з обох боків має горби покриті виноградниками. Серединою міста тече ріка того-ж імени, а чотири милі від Бистриці віддалена оселя Родна з богатою копальнею золота. Медіаш місто положене в осередку Семигорода, також богате вином і всякими живнотями, вславило ся авантурою губернатора Людовіка Грітгі, що 1527 р. звабивши до себе варажданського єпископа Емерика Чібацького, вбив його, і за се обляжений у своїм місті Волохами та Саксонами був узятий насильно, виведений на поле і вбитий прилюдно разом зі своїми спільниками, а його два сини, хоч невинні, були покарані смертю молдавським воєводою.

В Колошварі згадує автор (ст. 39) між мешканцями окрім Саксонів та Мадяр також Панонців, що користують ся спеціальною автономією, яку автор характеризує ось якими словами: „*Eam (civitatem) Saxones mixti Pannonibus incolunt, iudicem et consules alternis vicibus quotannis concordibus suffragiis, nec dispari numero eligunt, hi Hungarum, illi Saxonem, suos quisque senatores salutant*. Очевидно були в місті дві, мабуть

в основі віроісповідні громади, з яких одна складала ся з Німців і Панонців, а друга з Мадяр.

При описі міста Білгорода, Alba Julia, що повстало в римської кольонії і має тепер німецьку назву Weissenburg, автор згадує, що тут колись жили Готи, яких сліди до його часу видні були в численних написах (ст. 40). На захід від того міста серед гір лежить оселя Абругбаня, якої кінцева назва вказує на її руське походження; ся місцевість незвичайно богата золотом і іншими металічними рудами. Недалеко від неї лежить друга стара копальня золота Златна (Zalathna), яку за часів автора займали Волохи. Друга подібна оселя Керешбаня за часів автора замешкана була в суміш Саксонами й Волохами (ст. 42).

Автор кінчить свій опис ось якою горячою похвалою свого рідного краю: „Est itaque haec nobilissima et opulentissima regio et provincia, pluribus aucta nationibus et incolis, omniumque rerum, quae ad humanum spectant usum, longe refertissima, auro et argento saliumque fodinis, ex quibus quotannis ingens thesaurus hauritur, cum viniferis montibus et iumentorum et pecorum ingenti multitudine undique referta. Neque suspicetur quispiam, in tota Europa huic provinciae Transsylvaniae opulentia et amoenitate esse parem, aut usufructu praestantiorum” (ст. 43). По нашому сказати: „Се найкрасша і найбогатша країна, заселена многими народами та мешканцями і щедро наділена всім, що йде на пожиток людям, золотом і сріблом і копальнями соли, з яких що року черпають ся величезні скарби, з богатими виноградниками, скрізь благословенна незліченим množеством усякого скоту та худоби. І здаєть ся мені, що в цілій Европі не знайдете провінції, що рівнялась би богатством та приємністю і пожиточністю з отсим нашим Семигородом“.

5. Праця проф. Кочубінського.

Отся стаття була написана в марті і в значній частині надрукована в вересні м. р. на основі цитованих у ній жерел. Тоді ще я не познайомився з основною студією проф. А. А. Кочубінського „О русскомъ племени въ Дунайскомъ Залѣсьѣ“, що появилася ще 1891 р. в другім томі „Трудовъ седьмаго археологическаго съѣзда въ Ярославлѣ 1887“ ст. 9—66. Познайомивши ся з сею працею російського вченого, опертою в значній частині на тих самих жерелах, якими користувався я (окрім книжки Ф. Міллера), вважаю відповідним подекуди доповнити свої спостереження тими які зібрав російський учений, а надто вказати на добрі й слабші боки його праці, закровоної на значно ширший розмір, як моя розвідка.

Праця А. А. Кочубінського, що займає не сповна 60 сторін друку великого 4-о, розпадає ся на 15 (властиво 14, бо ч. 5 нема) розділів неоднакового розміру, переважно фільольогічного змісту. з яких перший (стор. 9—10) навіязує до давнішої праці автора про надволжанське Залісє і властиво не належить до річи. В другім розділі автор, простуючи твердження румунофілів про первісне населенє Семигорода Румунами або Валахами, підносить значне число орографічних, гідрографічних та топографічних назв славянського походження, які вказують на дуже давнє заселенє Семигорода славянським племенем (ст. 10—12). Давність того заселеня можна означити тим що в початку XII. в се населенє застала на місці німецька кольонізація, що прийшла сюди переважно в Фляндрії. Автор вичисляє ось які назви гір славянського походження: Бик, Бистричора (Бистрич-гора, гора з якої витікає Бистриця). Волкан, Верх або по волоськи Верф, Дід, по мадярськи Det-hegy, de hegy значить хребет або гора; Діл, по волоськи Dealu; та сама

назва у галицьких Русинів, принаймі дрогобицького пов.; Обрина, від старославянського Обръ (скорочене з Avagus), по чеськи й доси obř, obřovský (велетенський); Прислоп (Priszlop) — автор не поясняє сего слова, бо його пояснене може дати тільки чоловік знайомий з гірськими відносинами та місцевостями галицько руських Карпат. Прислопами давно називали місця, куди ходили медведі і де на них заставляли пастки звані слопами. Така пастка на медведя, се була колода завішена досить високо на двох деревах над медвежою стежкою; до колоди при помочи відповідного механізму прикріплювано на самій медвежій стежці живе порося на принаду для медведя, який ідучи в ночі стежкою і хапаючи свою мниму здобич мусів сіпнути механізм, наслідком чого колода падала з гори і вбивала медведя на місці. Малий прилад такої самої конструкції, зроблений із двох дощок, кілків і деревляного язичка, названий слопець, уживався за моєї пам'яті в моїм ріднім селі для ловлення миший. Села з назвою Прислоп (по польськи Przesłup) маємо в Галичині в ліських, горлицьких та калуських повітах*); далеко більше стрічаємо в горах верхів та облазів з такою назвою; від сеї назви місцевостей походить також родинна назва Прислопський. Далі наводить автор назву гори Руська, по нім. Russberg, з якої витікає потік Чорна. Мадярську назву гори Astalko легко вивести від славянського столъ. Непевний автор що до походження назв Vatra, Vatrina, хоча придаток „ина“ йому видається без сумніву славянським, а самі назви близькі до слова ватра, яке у галицьких Гуцулів значить огонь. Назву Vatra стрічаємо в буковинських оселях Дорна Vatra і Vatra Молдавиця (Orz. 88).

Що до рік, то тут стрічаємо поперед усього

*) K. O. Orzechowski, Skorowidz Galicyi i Bukowiny. Kraków 1872, ст. 67.

назви: Бистриця, по нім. Feistritz, а в давніх документах Beszterche; Думбрава, (старосл думбрава), в дімінітиві Dimbrovitza, доплив Дунаю, автор нагадує богаго гір. осель та долин сеї назви в теперішній Румунії і вважає сі назви доказом давнього заселеня цілого басену долішнього Дунаю з лівого боку Славянами. Назви місцевостей, що походять від слова дуброва, польське *dąbrowa*, маємо в Галичині та Буковині: Дуброва 15, Дубровиця 7, Дубрівка 28, Дуброви 2. Се слово колись було навіть іменем власним: відомо, що жінка першого польськго короля Мешка була Чешка на імя Дубравка, по польськи *Dąbrówka*. Старославянська також назва Злата, потока, що з лівого боку впадає до Мароша. Мадяри переклали сю назву на своє *Aranyos*, що значить золотий. Один доплив ріки Самоша називав ся доси Красна; доплив Мароша називав ся Лопушник, від руського лопух, ростина, якої назва часто приходить також у назвах галицько-руських сіл; і так маємо Лопухову в ріпчицькім, Лопушанку в бірчанськім, старосамбірськім та турецькім, Лопушани в золочівськім, Лопушку в ланцутськім Лопушну в 10 місцевостях ріжних повітів і Лопушницю в бірчанськім (Orz. 45). Ріжні назви гірських потоків у Семигороді мають і доси при малярських назвах приставку *patak*, слав. потокъ: *Sar-patak*, *Körös patak* і т. и. В ріжних частях Семигороду стрічаємо потоки з назвою *Toplitz*, теплиця. Не догадуєть ся автор славянського походженя ріки *Aluta* або *Olta*, що в старих документах називаєть ся *Alta*, пор. назву української ріки Альти, наведену висще.

В третім розділі (ст. 12—14) автор переходить ряд назв заселених місць із слідами славянського походженя, серед яких особливо цікаві назви з носівкою, які я вважаю належністю панонських Славян, що після малярського погрому з початком X. в. схоронили ся в значнім числі

до Семигорода і жили тут іще в першій половині XVI. в. Таких назв наводить наш автор 7: Domb, рум. Dimba, слав. дѣбъ; Dombro, рум. Dumbrava, слав. дѣбрава; Gombasz, слав. гѣба; Golumba, лат. columba, слав. голѣбъ; Gegend, рум. Grind, слав. града, руське гряда, гряди (поперечні два бальки в хаті понизше стелі над пічю для складання полін конопель до сушеня і т. и); в Галичині стрічаємо се слово в назвах сіл Grzęda і Гряда львівського і камінецького, та Грядка цішанівського пов. Lunka, слав. лѣка; сю назву має в Семигороді 7 осель, у Галичині її стрічаємо в двох селах, у ряшівським і самбірським пов. Старе славянське походженє виявляють назви Dyeva, слав. дѣва, Pestere, слав. пештера, руське печера; Strazsa, слав. стража; Ternavizsa, слав. трѣнь, руське терен, пор. Тернавка, потік коло Ясениці Сільної, Тернава, назва 5 сіл у ріжних повітах, Тернівці перем., Терновець тарнівського і Тернавка, назва шести сіл ріжних повітів; далі Тернавське Терногора, Терноруда, Тернопіль і польські Тарнів, Тарновек, Тарновіца, Тарновець, Тарнівська Воля і Тарнівка (Ogз. ст. 83).

Між містами Семигорода стрічаємо Білгород, по мад. Fejér var, в старих документах Alba Carolina; далі Vaszar hely, по слав. Градиште або Гредѣште; Карнік-banуа, по руськи Копник, копальня, і баня — знач. теж копальня або солонварня, соляна жупа. Назву баня стрічаємо в богатях галицьких місцевостях у формах: Баня (6 місц. ріжних підгірських пов.), Баниця (двох гірських повітів) і Баниля (трьох буковинських пов.). Корінь коп, копанє стрічаємо в многих галицьких місцевостях у ріжних формах: Копачі (2), Копачинці, Копалини (5), Копань, Копанини (2), Копанка, Копанки, Копки і Копятин (Ogз. ст. 36). Одно з найбільших міст Семигорода Колошвар, по нім. Klausenburg, у старих документах має назву Kolo або Clusa. Проф. Коч. виво-

дить сю назву від слав. ключ, на мою думку не зовсім вірно; на ліпший слід веде нас стара назва Kolos-monostor, яка означає замкнений (clausa) укріплений монастир. Чи справді народня пам'ять вяже сю назву з іменем римського цїсаря Клявдія, чи може лат. назва Claudiopolis була пізнійшою комбінацією Румунів, не беруся рішати. Без толкованя лишає російський учений назву Kraszna, руське красна, якої паралелі знаходимо в назвах галицьких місцевостей Красна (4), Красне (11), Красноіля. Краснопіль, Краснопуща, Красносільці (2), Краснославці (Orz. 38 ст.). Руське походжене вказує назва міста Bistritz, очевидно німецька транскріпція руської Бистриці, так само Russmarkt або Reussmarkt, у документах Forum Ruthenorum, найкрасший доказ, що вже в XIV. в. із якого датує ся документ із сею назвою, в Семигороді, а власне в центральній його часті, між Германштатом і Білградом, відома була національна назва Русинів. Славянське походжене виявляють назви секлерських міст Pentek (слав. пятокъ), Csek-Szereda (руське середа). Сюди-ж належать малярські назви ctörtötök (слав. чьтвртькъ, руське четвер) szambath (слав. сѣбота, руське субота).

У четвертім розділі (ст. 14—24) автор зупиняєть ся над слїдами добуваня соли в Семигороді, яке почало ся там мабуть іще в передісторичних часах. У початках історичних часів середніх віків се занятє густо-часто вяже ся з назвами славянського, здебільшого руського походженя. До таких назв належать: Szolnok, що відповідає слав. сольник; Акна або Окна, слав. окно в значіню копальня, яма, руське вікно, вікнище в значіню глибокої ями. Обі сї назви стрічаєми часто в назвах галицьких та буковинських місцевостей, як ось: Соль. Сольця, Солець, Солина, Солинка, Солка (3), Солонець (2), Солонка (2) (Orz. 77 ст.), а також Окна біля Кїцманя, Окняни, Окно або Вікно (2) і Оконин (Orz. 56

ст.). Копальні заліза, якого добуване почало ся також дуже давно, характеризують ся в Семигороді славянською назвою Banua (баня), яка являєть ся в різних сполуках, як ось Banua-bük, Baia-de fier (копальня заліза, рум. fier, з лат. ferrum), або в здрібнілих Banujka, Banuczka, по руськи банечка). На сторонах 20—21 автор наводить досить довгий ряд (32) мадярських слів узятих майже живцем із славянської, в значній часті з руської мови.

Троха ширше (ст. 22—24) говорить автор про славу в Семигороді копальню золота Златна, яку не вважаючи на її славянську назву вже в першій половині XVI в. зовсім заселили Волохи. При цьому автор цитує відомого нам уже Георгія Райхерсдорфера, одначе в пізнішій виданю від того, яким користував ся я, при тім хибно називаючи його твір „Chronographia“ зам. Chographia.

На цьому огляді змісту перших 3 розділів (розд. 5 в статі нема, а зараз по 4 іде 6 на ст. 24) кінчить ся для мене інтерес статі проф. Коч., бо дальші розділи (6—15) заняті виписками з документів та полемікою з ріжними румунськими та мадярськими вченими, яка для нас має менший інтерес. Завважу лице, що остатні 4 розділи заняті спеціально питанєм про національність т. зв. Елерових Русинів, у яких язиці, судячи по пробі поданій на ст. 51, пр. Коч не знаходить нічого руського, а за те численні признаки болгарської мови. Далі він збирав систематично свідоцтва про істнованє Русинів у Семигороді, яких на його думку вже в першій половині XVI в. бул дуже мало. Важне те, що ті Русини в деяких документах називають ся зайшлими з Угорщини і належать до протестантизму гелветської конфесії, т. зн. були кальвіністами. Трудно зрозуміти, яким способом російський учений констатує з одного боку присутність руського елемента в Семигороді від XII—XVI в., а з дру-

гого боку найже повну неруськість т. зн. Едерових Русинів, власне потомків угорських Русинів-протестаитів, рівночасно признає, що саме вони були остатніми потомками семигородських Русинів і вже в початку ХІХ. в. винародовилися зовсім, перемінивши ся або в Румунів, або в Мадяр.

Головною хибою дослідів проф. Кочубінського я вважаю те, що він занадто поспішно і не розглянувши ся в давнійших жерелах зидентифікував часто згадуваних у жерелах ХІІ—ХVІ в. Цікулів (декуди їх називають також Siculi) що замешкували ще в першій половині ХVІ в. майже цілу північну часть Семигорода та його східній кут над рікою Борзою (*ultra montes pivium*), з невеличким мадярським племенем Секлерів, що живе доси в вилах двох річок Кокелів докола центрального свого міста Кокельсбурга*). Без потреби також бачить проф. Кочубінський у племені, згадуванім не раз у жерелах під назвою Bissenі (чит. Бішені) варіант до назви Rutheni; в тім племені, як переконує нас між иншим також свідоцтво Ф. Міллера, треба бачити не Русинів, але Печенігів, яких останки в ХІ в. виперті з українських степів знайшли собі захист у семигородських горах.

6. Матеріяли Ф. Ціммермана та К. Вернера з ХІІІ.—ХІV. вв.

Значно пізнійше по написаню праці проф. Кочубінського вийшла в Германштаті в Семигороді двотомова збірка архівних матеріялів до історії Німців у Семигороді п. з.: „*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von Franz Zimmermann und Carl Werner*“, якої

*) Пор. мапу Семигороду, поміщену при хорографії Райхерсдорфера в описанім мною виданю.

перший том, виданий 1892 р., обіймає час від р. 1191—1342. В тій збірці передруковано всі документи з віденських *Fontes rerum Austriacarum*, цитованих вище, а надто додано значне число документів, що доповняють віденську збірку в об'ятім нею часі, а також доведено збірку до пізнішого часу. Дуже основно написана передмова (ст. VII—XXX) орієнтує про дотеперішній хід історичних студій та публікацій про семигородських Німців. Вибираю з сеї збірки ряд топографічних назв і імен власних, що виявляють руське походження і не були згадані в попередніх розділах сеї студії.

Ось топографічні назви: *Ванна* або *Вонна*, млин згаданий під р. 1331 і маєтність, згадана під рр. 1291 і 1319, вказує на наше слово багно. *Варо́тлак*, околиця або село, згадане під р. 1305, нагадує подільське містечко Боремлю. *Vazarab terra*, згадана під р. 1331, нагадує Бесарабю. *Berlad* або *Barlad* місцевість згадана під рр. 1319 і 1323, — назва тотожна з назвою українського села, відомого в XVII. в. (М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VI ст. 60). *Воје terra*, згадана під р. 1231, нагадує наших Бойків. *Вогупка*, замок у північній Болгарії, згаданий під р. 1273, нагадує наше село Бориню. *Вороthnik terra*, згадана р. 1223, нагадує наші Бортники. *Karasou* або *Crassou*, замок згаданий р. 1247, назва може походити від славянського красити, пор. руське крашанка. *Cheresnyesratak*, читай Черешнешпатак, назва зложена з руських слів черешня й потік, згадано під р. 1332. Гора *Kneslonkh*, згадана під р. 1332, нагадує нашу Княжолуку, з панонською або польською формою *łaka* зам. лука. Пень „князь“ бачимо також у назві місцевости *Knezeg*, згаданий під рр. 1319 і 1323. Церков названа *Sruz* (читай круж) або *Szenkerest*, згадана під рр. 1270 і 1322, се св. хрест, у польській формі *krzyż*; у давнійшій руській мові вживано слово крижувати. Село *Chiestve*

або з мадярська Csesztve, згадане під р. 1320, се руське Черстве, з пропуском р. Соляна копальня Kulusakna, згадана під рр. 1310 і 1326, се Вікно недалеко міста Колошвару. Місцевість Gerebenes, згадана під рр. 1294 і 1303, має в собі пень жереб, пор. руське жеребець. Потік Gogborathaka, згаданий під р. 1297, має назву, зложену з двох руських слів горб і потік. Маєтність Nagztus, згадана під рр. 1319 і 1323, нагадує наше гаразд. У назві гори Nydysholm, згаданої під р. 1313, бачимо в кінцевій частині руське слово холм. Руську назву має замок Patak (потік), згаданий під р. 1273. Хутір Peczath, згаданий під р. 1247, нагадує руське печать. Околиця Pethelaka, згадана під рр. 1294 і 1334, нагадує назву Петеляк, відому у Львові. Назва села Rihuinі або Rishoinі виглядала би по нашому Рихвини, від слова рихва, з нім. Reifen (рід обруча), пор. польське Ruchwałd. Село Teremі згадане під р. 1319, нагадує староруське слово терем. Місцевість Tuogozko, Turozko, Turusko, Turozko, згадана кілька разів у рр. 1262—1291, має в своїй основі назву звіря тура і заховала мабуть пам'ять про існування того звіря в Семигороді. Назва лісом покритої гори Zuhodol, згадана під р. 1238, відповідає руському Суходол. Нарешті в назві околиці Udvar-Mukthelek, згаданої під р. 1291, перша половина — руське слово, рівнозначне словам двір або дворище.

Із імен власних зазначу ось які: Anpuch або Anich (читай Аннич або Аніч), пор. руське Анниця; так називала ся дочка одного графа (comitis), згадана під р. 1325. Ivan de Bulenus Balk, згаданий під р. 1263, має руську форму імени хресного. Прозвище Bazarab або Bazaras має заальпейський воєвода, згаданий під рр. 1327, 1333 і 1335. Під р. 1337 згадується Volobuch, отець Николая, пор. українське прозвище Балабуха. Парох Павло має прозвище Шаругка, пор. наше „шьифурка“ — шапка грибова; се про

звище стрічаєть ся також у німецькій формі Tscharrertsch. Каштелян Николай має прозвище Chicho, чит. Чічо, пор. прозвище бориславського селянина Іван Чічі; слово чіча в діточій мові означає гарний цвіт, чіча ляля — гарна дитина. Священник Николай має прозвище Kormosbach, чит. Кормошбач; першу половину сеї назви маємо в назві відомого перемиського адвоката Кормоша. Назва Johannes dictus Hogoch нагадує уживану у нас назву Горох, взяту від рослини тої самої назви. Імя Iwanka має дочка шляхтича Григорія de Palatka, згадана під р. 1334; прозвище Palatka так само руське палатка; прозвище Іванка має єпископ вараждинський, згаданий під рр. 1318—1327. Українську форму імени Софрон — Супрун стрічаємо в назві семигородської місцевости Surginium і в назвах її горожан під р. 1247. Прозвище Tolmasi (чит. Толмач) мають численні міщани Германштата, згадані в рр. 1319—1342. Нарешті прозвище Zwk (чит. Жук) мають численні шляхтичі, згадані під р. 1302.

На закінчене сего розділу годить ся згадати ще одно руське імя, що правда, не семигородське, але галицько-руське, яке стрічаємо в документі короля угорського Белі IV, виданім дня 2. червня 1247 р. В т м документі король надає посілість Северин (Zeugino) у Семигороді мальтанським рицарям і при кінци документу подає реєстр найвисших достойників своєї держави, не як свідків, а як сучасників того наданя і мабуть для їх відома. Вичисливши наперед найвисших духовних достойників, реєстр починає ряд світських достойників ось якими словами: „Rectislao illustri duce Gallitiae et bano totius Sclavoniae“ (op. cit. ст. 76). Імя Rectislaus має у Фєєровім кодексі (IV, 1, 447) варіант Ratislao. Очевидно се імя галицько-руського князя Ростислава, який вступивши в службу угорського короля доступив чести стати баном Слявонії.

7. Тимчасове закінченє.

Для доповнення сего нарису про сліди Русинів у Залісю згадаю коротко книжку И Филевича „Исторія древней Руси“, т. I, Варшава 1896, який присвятив сему питаню декілька уступів, особливо на ст. 1—13 і 160—180, і зупиняється головню на топографічних назвах краю. Не буду зупиняти ся при його дослідах, які не довели його далі від його попередників, а зупиню ся троха довше на питаню, що таке Секлери. Сучасна наука не лише в Росії, але також у значній частині в західній Європі ідентифікує семигородських Секлерів із тим племенем, яке в давніших жерелах XII—XVI вв. зоветь ся *Siculi*, а в пізніших *Siculi*. В німецькій лексіконі Маєра*) читаємо про них ось що: „Секлери, се мадярське племя, що живе в трьох східних комітатах Семигорода (Удваргель, Еші і Фаромшек) і в мові та обичаях заховало багато старовини. Їх число виносить 450.000, але се число меншає наслідком їх еміграції до Румунії. Національна традиція бачить у них безпідставно (в нім. *fälschlich*) потомків Гуннів Аттілі; правдоподібно вони мадярського або хозарського походження, і були королем Владиславом I. та його наступниками переселені в східні околиці Семигорода як гранична сторожа. До р. 1848 вони вважали ся шляхтою і мали багато привілеїв, підлягали тільки своєму власному старості (*sran*) і судіям, а їх край аж до р. 1874 був поділений на 5 т. зв. столиць (*szek*). Хоч добрі пограничні вояки, вони довго опирали ся правильній військовій службі, і аж по подавленю повстаня генералом Букковом були змушені ставити три полки. В рр. 1848—9 вони дспомогли Бемови до кількох побід“.

*) Meyers grosses Konversations-Lexikon, Bd. XIX. Wien und Leipzig 1908, ст. 261—2.

Для доповнення сих відомостей не зайвим буде подати те, що пишуть про Секлерів деякі старші історики. Німецький єзуїт Юрій Прай, що в XVIII. в. написав декілька важних праць про Угорщину та Семигород, у своїй книзі „Annales veteres Hunnorum, Avaram et Hungarorum“, вид. у Відні 1741 р., на ст. 386 виводить Сікулів від давніх Скитів, яких він через помилку ідентифікує з Пацінакітами, т. є. Печенігами, яких мішали вже византійські історики XII. в. Він оповідає, що вже Константин Порфирогенет згадав про 8 племен Пацінакітів, які пізніше від Угрів були виперті з Дакії. З них племя Ііля заняло теперішню Дакію, племя Ііязічопон заняло Молдавію та Волощину. Племя Ііля під проводом свого князя Стефана перейшло під владу Угрів і назвалося потім від свого положення між лісами Трансільванцями“. Як одинокий доказ свого оповідання наводить Прай оповідане византійського історика Никити Акоміната про війну цїсаря Йоанна Комнена зі Скитами в р. 1121, подане вище на ст. 145—146.

Той сам історик на ст. 179 наводить свідоцтво малярського літописця Туроція, по якому Чаба, син Агтілі, опинивши ся в безвихіднім положеню, піддав ся цїсареві Гонорієви, від якого прийтий був дуже гуманно. Але Гунни на диво затужили за рідним краєм і вернули ся до Скитії, а тільки 3.000 з них лишили ся в границях Трансільванії, і боячи ся, аби їх не називали Гуннами, прозвали себе Сікулями. Прай називає се тверджене смішинм і неправдивим. Додам іще, що назва Секлерів по малярськи пишеть ся Székely, а се слово найблизше стоїть до слова zékel, що значить сидіти або садити, так що назва Секлерів відповідає нашому „осадники“ або поселенці. Се було би свідоцтво про досить пізнь оселенє Секлерів у Семигороді.

Не зайвим буде зазначити тут іще про православний монастир Сікул і про інші цікульські

монастирі в Молдавії в другій половині XVIII. в. згадані в книжці „Житіє и писанія молдавскаго старца Паисія Величковскаго“. Москва 1847, ст. 50—52 і ин Не менше важною може бути також відомість, що австрійський географ Людвіг Гайфлер у р. 1855 подає ось яке число мешканців Семигорода з огляду на їх віроісповіданя: католиків 867.000, в тім числі 648.000 грецького обряду або унітів, 219.000 латинського і 7.000 вірменського обряду, далі 637.000 православних, 295.000 кальвіністів, 198.000 лютеран, 46.000 унітаріїв і 15.000 Жидів. Румуни всі або уніти або православні, Німці переважно Лютерани, а Мадяри по части католики, а по части кальвіністи*). Тому, що Румуни всі належать до православного віроісповіданя, чи не найпростійша річ буде бачити в семигородських унітах людей того самого племені, яке в північній Угорщині та Галичині називає себе Русинами?

Про Секлерів у тій статистиці не згадано нічого. Коли допустити, що автор зачислив їх до Мадяр, а Мадяр кальвіністів подає число 295.000, а надто всіх римо-католиків 219.000, то побачимо, що навіть приймаючи всіх Секлерів за католиків, що не зовсім правдоподібне, бо в католики також між Мадярами, а Секлери всі належать до римо-католицької церкви, число Секлерів у 1855 р. не було більше як 200 000, а м жливо, що й значно менше. Що давня назва Цікулї могла означати людей руського племені, се можна догадувати ся на основі сеї самої назви, що відповідає руському цикало, чоловік, який замість „чи“ говорить „ци“. Так говорять скрізь на галицько руськім Підгір'ю. В селі Нагуєвичах одного чоловіка, який замість загально-вживаного в тім селі „ци“ говорив „чи“, прозвали Чиправдсю.

*) Ludwig Ritter von Heufler, Oesterreich, Ein geographischer Versuch, Bd. III. Die Karpathenländer von Oesterreich. Wien 1855, ст. 118.

Від уживання форми „чи“ замість „ци“ пішли назви Чикало, Чикаленко, Чикалюк. Вкажу на аналогічні назви хорватських діалектів: кайкавщина, чакавщина і штокавщина, взяті від ріжних форм слова „що“.

ДОДАТОК.

Сліди скитської традиції в історії та побуті українського народу.

Найдавнішим слідом скитської традиції в історії українського народу можна вважати літописне оповідане про подорож апостола Андрія на Русь і спеціально про т. зв. новгородські бані. Ся аналогія вказана мною в студійці про найстарші традиції київської землі, що появить ся незабаром у друку.

Другим важним слідом скитської традиції в історії України треба вважати спосіб войовання таборами, практикований українськими козаками та Ляхами в війнах XVII. о. Ся тема варта спеціального досліду.

Про деякі сліди скитської традиції в побуті галицько-руського народу помістив я ось яку статейку в ч. 164 „Діла“ з вівтірка дна 3. липня 1912 р., ст. 7, яку подаю тут із деякими поправками.

„Дня 18. липня вечером наш господар Василь Якібюк приніс два старі гуцульські вироби, а власне деревляну порошницю типукубка, на випуклій часті вибивану мосяжними бляшками в формі малесенької підкови, і деревляний черпак з широким вухом, виструганим із одного дерева. Сі предмети він одержав для продажі від свого сусіда, а сей одержав їх із Жабя, де вони перехували ся в домі одного газди, що після ро-

динного переказу був товаришем Довбуша. Оба предмети були власністю того товариша, і наш господар, добре обізнаний із технікою гуцульських виробів і сам визначний майстер у тій техніці, оцінив їх давність на більше як 200 літ. Я купив аби оба сі предмети. Показуючи їх наш господар згадав про давній спосіб Гуцулів варити кулешу в деревлянім горшку або черпаку. До такої посудини наливали воду, окремо на ватрі розгрівали каміньці, і розпечені сильно вкидали в посудину з водою, яка від того в скорім часі закипала; на сей кипяток сипали стільки муки, скільки було треба на кулешу. Коли вона обварила ся так, що втягла в себе весь окріп, її вимшували деревляним приладом, т. зв. кулешіром, потім приложивши з верха деревляним кружком обертали посудину до гори дном так, що кулеша вся відразу випадала на кружок. Сей спосіб вареня пригадує те, що Геродот оповідає про Скитів, які для своїх бань (лазень) розігрівали воду, вкидаючи до неї розпалене камінь.

Ся старинна традиція заховала ся не тільки в Гуцульщині, але також у ииших частях нашого краю. З моїх дитячих літ пригадую собі, що в Нагуєвичах та в Ясениці Сільній золили шматє таким способом, що в деревляну посудину, звану поливанницею, зроблену з дошок у формі круглої дїжки з трьома дощаними ногами в низу, вкладали брудну білизну, посипали з верха попелом, а потім розігрівши в печи два або три великі горшки, т. зв. баняки окропу, вливали в поливанницю і вкидали, в той окріп кілька розпечених у печи великих каменїв, які спричинювали дуже інтензивне кипінє і клекотанє води в деревляній посудині. Сю посудину зараз по вкиненю каміня щільно накривали веретами, аби з води не бухала пара на хату, і так лишали на всю ніч, по чім рано виймали визолєну таким способом білизну для праня.

Такий спосіб золеня більшої маси білизни мав звязок із житєм по дворах та в великих родинах, т. зв. дворищах, де було багато людей і звичайно що тижня або що дві неділі треба було на раз прати багато полотняної одежі. — Криворівня, дня 19. липня 1911. р.

Вже по написаню сеї статейки д. Василь Якібюк оповів мені ще одну подробицю в тім же роді, а власне про те, як отець його першої жінки, пішовши з декількома товаришами зимою в „бутини“ (рубати дерева в лісі) і опинивши ся там у потребі живности, зварив кулешу в повстяній „крисани“ (капелюсі). До крисані, зробленої з грубої повсти, яка не пропускає води, наляли води, один газда держав її в руках за криси, а інші вкидали до крисані дрібні камінці, сильно розпалені в ватрі, поки вода не закипіла. Потім повиймавши скоро камінці всипали до кипучого окропу відповідну скількість кукурузяної муки, і таким способом заварили кулешу. Вона була заварена не дуже добре, але все таки на стілько, що її можна було з'їсти.

Писано дня 2. вересня 1912.

This is a very faint page of text, likely bleed-through from the reverse side of the document. The text is illegible due to its low contrast and ghosting.

I
 I

З М І С Т.

	сторона
Передмова	III
I. Повний образ історії України-Руси. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського	1—58
I. Вступні уваги	3—6
II. Доісторичні часи	7—8
III. Дещо про Антів	9—22
IV. Конструкція староруської суспільності	23—25
V. Норманська теорія	26—28
VI. Хрещенє Володимира	29—30
VII. Найстарший руський літопис	31—33
VIII. Східні й західні межі України в XI—XII вв.	34—36
IX. Культура князівських часів	37—39
X. Часи унії	40—41
XI. Козаччина	42—44
XII. Російський „Очеркъ“	45—50
XIII. Девятнадцятий вік	51—54
XIV. Закінченє	55—58
II. Скити й Скитія. Історичні оповіданя Геродота	59—86
Переднє слово	61—62
I. Скити в Азії 633 р. пер. Хр.	62—63
II. Скити в боротьбі зі своїми слугами	64—65
III. Початки Скитів	65—67
IV. Скити й Кіммерійці	67—68
V. Розселенє Скитів	69—70
VI. Скити-кочовники	70
VII. Ріки Скитії	70—74
VIII. Віра Скитів	75—76

	сторона
IX. Культ Ареса	76
X. Воєнні звичаї Скитів	77—78
XI. Ворожбити у Скитів	78—79
XII. Побратимство у Скитів	80
XIII. Похорон короля	80—81
XIV. Похорон Скита	81—82
XV. Скитська баня	82
XVI. Оповіданє про Анахарзіса	82—83
XVII. Оповіданє про Скилеса	83—85
XVIII. Число Скитів	85—86
III. Дещо про Хозар	87—107
IV. Брунон із Квербурґа, гість Володи- мира Великого в 1007 р.	109—123
V. Придунайські Скити в IV—XII вв.	125—150
Переднє слово	127
1. Свідоцтва Георгія Гамартоля з рр 251—591	128—129
2. Два Скити-герої 919 і 939 рр.	129—132
3. Свідоцтва Анни Комнени	132—144
4. Свідоцтва Акоміната й „Кіннама	144—150
VI. Руське плем'я в Залісю (Трансільванії)	151—188
Переднє слово	153
1. Вступні уваги	154—156
2. Слїди Русинів у XII—XIV вв.	156—162
3. Хрестоносці в краю Борза в рр. 1211—1227	162—168
4. Свідоцтво Райхерсдорфера	168—175
5. Праця проф. Кочубінського	176—182
6. Матеріяли Ф. Ціммермана та К. Вернера з XIII—XIV вв.	182—185
7. Тимчасове закінченє	186—188
Додаток.	
Слїди скитської традиції в історії та побуті українського народу	188—192

